

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

Navoiy davlat pedagogika instituti

«Umumiy tarix» kafedrası

Bitiruv malakaviy ishi

**Mavzu: Biografik va me`nuar asarlar tarixiy manba
sifatida**

Bajardi: Tarix fakulteti

4 – kurs “A” guruhi talabasi

Choriyev Anvar To`lqinovich

Ilmiy rahbar: dots. R. N. Tolibov

Navoiy 2013

Mavzu: Biografik va me`nuar asarlar tarixiy manba sifatida

I. Kirish

II. Asosiy qism

I. Bob . Tarixiy manbalarni xususiyatlari va tavsifi.

1. Tarixiy manbalarni aniqlash, tanlash va tahlil etish yo'nalishlari va asosiy xususiyatlari
2. Arab tilidagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi
3. Fors tilidagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi.
4. Turkiy tildagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi.

II. Bob. Vatanimiz tarixini o'rganishda biografik va me`nuar asarlar tarixiy manba.

1. Biografik asarlarning xususiyati va tavsifi.
2. Me`nuar asarlarning xususiyati va tavsifi.

III. Xulosa

IV. Foydalanilgan adabiyotlar.

Kirish

**“Biz ma`naviy qadriyatlarni tiklashni
milliy o`zlikni anglashning o`shidan,
xalqning ma`naviy sarchashmalariga,
uning ildizlariga qaytishdan iborat
uzviy, tabiiy jarayon deb hisoblaymiz”**

I.A. Karimov

O'zbekiston istiqloli (1991) yurtimizda ijtimoiy fikr erkinligi uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Biz o'zimizning boy va qadimiy tariximizni qaytadan kashf etish imkoniga ega bo'ldik. Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov to'g'ri ta'kidlaganidek, “O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi. Isbottalab bo'lmagan ushbu haqiqat davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi zarur”¹.

Darhaqiqat, komil inson tarbiyasida tarixiy tafakkur muhim o`rin tutadi, zero tarix fani insoniyatning eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kungacha bosib o'tgan hayot yo`li, kishilik jamiyati taraqqiyoti qonuniyatlarini o`rganadigan fandır.

O'zbek xalqining tarixi juda boy va qadimiydir. Birgina O'zbekiston Respublikasi FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqsunoslik instituti xazinasida o'n sakkiz ming jildagi qo'lyozmalarida qirq mingdan ziyod nomdagi asarlar, 3000 vaqf hujjatlari, o'ttiz mingdan ortiq toshbosma kitob saqlanmoqda. Lekin deyarli uch ming yillik davr tarixi ma'lum darajada o`rganilgan bo'lsada, aksariyat manbalar hali o`zini tadqiqotini kutmoqda. Nazarimizda, yosh avlodga imkoni boricha ertaroq ota-bobolarining boy va serqirra yozma merosi haqida to'la tasavvur berilsa, ularga nisbatan hurmat va e'tibor ruhida tarbiyalansa, ularning o`zligini anglashi, yurt va vatan, xalq tarixi to'g'risidagi mukammal bilimga ega bo'lishi ta'minlanar edi.

Tarixni manbalarga tayanib o`rganish fanda ilgaridan mavjud an`ana bo'lsa - da, lekin har bir davrda unga o`ziga xos talablar qo'yilgan. O'zbekistonda mustaqillik yillarida manbalarni o`rganishning dolzarb vazifaga aylanishi

¹ I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. Muloqot, 1998, №2, 2-3 betlar.

bevosita milliy davlatchilik masalalari bilan bog'liq va shu asosda tariximizni yangicha tadqiq etishga kirishdik.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixini o'rganishga qaratilgan alohida e'tibor birinchi navbatda, tarixiy manbashunoslik sohasida jiddiy o'zgarishlarga sabab bo'ldi; manbalarni o'rganishga yangicha yondashuv, yangi talablar va vazifalar kun tartibiga qo'yildi. Ushbu asosda tarixiy manbashunoslik sohasida ilmiy tadqiqotlar va o'quv –uslubiy tizimlarida ham mavjud standartlarni qayta ko'rib chiqish ehtiyoji yuzaga keldi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tarixiy manbashunoslikning umumiy ko'lamini kengaytdi va bu holatni ilmiy muassasalarda olib borilayotgan tadqiqotlar hamda oliy o'quv tizimidagi ta'lim misolida ko'rishimiz mumkin. Avvalo shu ta'kidlash o'rinliki, tarixiy manbashunoslik shakl va mazmun jihatdan ancha takomillashdi. O'zligimizni anglash, milliy qadriyatlarimizni tiklash, tarixga xolisona yondoshish kabi kun tartibiga qo'yilgan dolzarb masalalar bevosita yozma manbalarga murojat qilishni taqazo etardi. Chunonchi, jahon madaniyati tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk ajdodlarimizning tavallud sanalarini yoki qadimiy shaharlarimiz yubileylarini keng miqiyosda nishonlaganda, bevosita yozma manbalardagi tarixiy manbalarga tayangan holda tadqiqotlar olib borilmoqda, kitoblar chop etilmoqda, xalqaro ilmiy anjumanlar o'tkazilmoqda.

Bugunda manbashunoslik fanining ish doirasi yanada kengaymoqda. Bu soha bo'yicha turli manbalar – moddiy, etnografik, arxeologik va yozma yodgorliklarni qidirib topish, ulardan foydalanish nazariyasi va amaliyoti ustida qizg'in tadqiqotlar olib borilmoqda. "Xalqimizning asrlar sinovida yanada kuchayib, toblanib borgan mustahkam irodasi, iymon-e'tiqodi nafaqat qadimiy ma'naviyatimiz balki milliy o'zligimizni saqlab qolishga asos bo'ldi"¹.

Binobarin, yozma tarixiy manbalar o'quvchining tarixiy voqealar, ijtimoiy tuzum mohiyatini bilib olish asosida ularni bir-biri bilan taqqoslaydi, natijada ulardagi o'xshashlik va farqni aniqlaydi. Ayni paytda tarixiy tafakkur

¹ I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. T. : "Ma'naviyat", 2008. 26- bet

jarayonida tarixiy faktlarning tub mohiyati ochiladi, ularning muhim alomatlari yoki belgilari oydinlashadi.

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston mustaqillikka erishganligi tufayli, jamiyatimizning hamma sohalarida jiddiy o'zgarishlar davri boshlandi. Shu jumladan tarix fani oldida ham yangi-yangi muammolar ilmiy izlanishlarni taqozo qilmoqda. Ayniqsa, bu vazifani bajarishda yoshlarning intilishlari, fidoiyligi talab etilmoqda. Prezidentimiz I.A. Karimov, "Men avvalambor shu yurtda yashayotgan har qaysi inson o'zligini anglashi, qadimiy tariximiz va boy madaniyatimiz, ulug' ajdodlarimizning merosini chuqurroq o'zlashtirishi, bugungi tez o'zgarayotgan hayot voqealigiga ongli qarab, mustaqil fikrlashi va diyorimizdagi barcha o'zgarishlarga daxldorlik tuyg'usi bilan yashi zarur"¹ deb ta'kidlaganlarida, naqadar haqirlar.

Xulosa, manbashunoslik fani yurtimiz tarixi to'g'risida xolis va ob'ektiv bilim olishga, o'zligimizni anglashga, boy va qadimiy madaniyatimizni bilishga xizmat qiluvchi tarix fanining muhim sohalaridan biridir. Manbashunoslik fani tarix ilmining asosiy va muhim sohalaridan biri bo'lib, turli (moddiy, etnografik, yozma va boshqa) manbalarni o'rganish hamda ulardan ilmiy foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganadi.

Mavzuning maqsad va vazifalari. Tarixiy manba deganda nimani tushunamiz? Tarixiy manba deganda uzoq o'tmishdan qolgan, tabiat va jamiyatning ma'lum bosqichdagi kechmishini o'zida aks ettirgan moddiy va ma'naviy yodgorliklarni tushunamiz.

Moddiy yodgorliklarga - qadimiy obidalar, manzilgohlar va mozarlar, shaharlar, qasrlar va qal'alar xarobalari, uy-ro'zg'or buyumlari va boshqalar kiradi.

Ma'naviy yodgorliklar deganda qadimgi yozuvlar, xalq og'zaki ijodi namunalari, afsonalar, yozma yodgorliklar – bitik, qo'lyozma kitob, hujjatlar va arxiv materiallari tushuniladi.

¹ Karimov. I.A. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. T. "Ma'naviyat", 2008. 17- bet.

Umuman, tarixiy manba inson ijtimoiy faoliyati natijasida paydo bo'lgan va uning xususiyatlarini o'zida aks ettirgan moddiy va ma'naviy yodgorliklardan iboratdir. Ularni o'rganadigan fanni biz manbashunoslik deymiz. Manbashunoslik fani ijtimoiy fan sohasida asosan ikki xil bo'lishi mumkin - tarixiy manbashunoslik va adabiy manbashunoslik. Bizning maqsadimiz tarixiy manbashunoslikni o'rganishdir. Manbashunoslik fanining vazifalariga kelsak tarixiy manbalarni qidirib topish, ularni ro'yxatga olish, turkumlash, chuqur va atroflicha tadqiq etish, manbada o'z aksini topgan yoki bayon etilgan voqealar, keltirilgan faktlarni to'la va ob'ektivligini aniqlash, manbaning tarix fani taraqqiyotini o'rganishdagi ahamiyatiga baho berish, manbashunoslikning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Mavzuning o'rganilish darajasi. Manbashunoslik fani tarix ilmining fundamental yo'nalishi bo'lib, bu sohada faoliyat olib borish uchun bir necha til va yozma manbalar to'g'risida katta bilim va tajribaga ega bo'lish talab qilinadi. Manbashunoslikni yaxshi egallash uchun talaba bir necha til, ayniqsa arab yozuvidagi turkiy til va g'arb tillaridan ingliz, nemis va fransuz tillaridan birini yaxshi bilishi kerak. Bu sohada rus tili ham ma'lum mavqega ega. Bu mavzunu tarixchi olimlar: B Axmedov, M. Muqminova va boshqa olimlar qisman o'rganganlar. Lekin yana chuqurroq o'rganish zarur. Biografik va me'muar asarlarni o'rganish hali o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Manbashunoslik nuqtai nazaridan Biografik va me'muar asarlar tarixiy manba sifatida tadqiq qilish tarix ilmida yozgan tarixiy asarlarini o'rganish va tasnif etish muhim ahamiyat kasb etadi. Tanlangan mavzuning ilmiy hamda nazariy jihatdan to'g'ri hal etilishi ko'p jihatdan har qanday tadqiqotning asosi, poydevorini tashkil etadigan manbaning sifat va salmog'iga, ya'ni mukammalligiga va faktik materialga boyligiga bog'liqdir. Manbashunoslik talablaridan biri shuki, biror mavzuni tadqiq etishda bir emas, balki bir necha manbalar turiga – rasmiy hujjatlar, solnomalar, geokosmografik, agiografik va biografik asarlarga asoslanib, ulardagi ma'lumotlarqiyosiy solishtirilib tahlil etilsa ilmiy tadqiqot saviyasi oshib, xulosa va umumlashmalar ishonarli va asosli bo'lib, uning ilmiy ahamiyati ham katta

bo'lishi shubhasizdir. Tadqiqot uchun yozma manbalarning qaysi biri asosiy va qaysilari yordamchi rol o'ynashi tanlangan mavzuning xarakteriga bog'liqdir. Masalan, iqtisodiy-ijtimoiy masalalarni o'rganishda rasmiy hujjatlar asosiy birlamchi manba rolini o'taydigan bo'lsa, siyosiy hamda madaniy hayotni yoritib berishda solnomalar – tarixiy asarlar va biografik tazkiralar hamda adabiy-badiiy asarlar yetakchi o'rinda turadilar. Ilmiy tadqiqot olib borishda faqat asosiy hisoblangan birgina birlamchi manba bilan kifoyalanib qolmay, imkon qadar boshqa ikkinchi darajali manbalarga murojaat etish, muhimdir. Bitiruv ishida biz yangi tarixiy manbalarni tahlil qilishga harakat qildik.

Tadqiqotning metodi va ilmiy - nazariy asoslari. Bitiruv malakaviy ishini yozishda dialektik metodga tayandik. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tariximizni bugungi kun nuqtai nazardan o'rganish, yaratish orqali tarixiy xotirani tiklash, milliy madaniyatni rivojlantirish, ananaviy qadriyatlar tizimini tadqiq va targ'ib etish borasidagi konseptual nazariy mulohazalari Bitiruv malakaviy ishining metodologik asosini tashkil etadi.

Tadqiqotning ilmiy - nazariy va amaliy ahamiyati. “Manbashunoslik” faini o'rganishda interaktiv usullardan foydalanish ya'ni qiyosiy tahlil usulidan foydalanish, tarixiy haqiqatni oydinlashtirishga, tarixiy voqealarning sabab va maqsadlari turlicha baholangan yoki ziddiyatli qarashlarning mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Mazkur ilmiy ishning nazariy xulosalari va natijalaridan oliy o'quv yurtlarida Jahon va O'zbekiston tarixi fani bo'yicha maxsus kurslar o'tishda, darslik, o'quv qo'llanmalari va dasturlar tuzishda foydalanish, ochiq darslar tashkil etish mumkinligi, BMI amaliy ahamiyatini belgilaydi.

Tadqiqotning manbalari. BMI yozishda o'rganilgan asarlar va matbuot materiallari natijalari asos qilib olindi. Shuningdek, mustaqillik davrida mazkur mavzuda uyushtirilgan davra suhbatlari materiallari, chop etilgan ilmiy maqolalar, davriy matbuot materiallardan ham keng foydalanildi.

Tadqiqotning tuzilishi. Bitiruv ishi kirish, asosiy qism, ikki bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat.

I. Bob . Tarixiy manbalarni xususiyatlari va tavsifi.

1.Tarixiy manbalarni aniqlash, tanlash va tahlil etish yo'nalishlari va asosiy xususiyatlari.

Tarixiy fakt va voqealar bayoni inson xarakteri, ma'lumot beruvchi shaxs, guruh, firqa, sulola, mazhab va mamlakatlar manfaati yo'lida turlicha talqin qilinishi mumkin. Masalan, O'zbekiston yaqin tarixi mamlakatimizning XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi siyosiy voqealar turli davrlarda, manbalarda va turli mualliflar tomonidan turlicha talqin qilinmoqda. Bular o'z davrida yaratilgan yozma yodgorliklar, tarixiy hujjatlar va solnomalarda qanday bayon qilingan? Sho'ro davrida qanday tushuntirildi? Va nihoyati mustaqillik sharoitida tarixiy adolatni tiklash, manbalar asosida xolis va ob'ektiv bo'lib o'tgan voqealarni bilishimiz mumkin va kerak. Bu esa manbashunoslik fanisiz, manbalarga ilmiy yondoshuvsiz mumkin emas. Chunki, o'sha davrdagi yozma yodgorliklar aksariyati arab alifbosi asosidagi yozuvimizda, bir qismi rus tilida ham bitilgan va o'sha davrga xos tarixiy xususiyatlarga ega.

Xulosa, manbashunoslik fani yurtimiz tarixi to'g'risida xolis va ob'ektiv bilim olishga, o'zligimizni anglashga, boy va qadimiy madaniyatimizni bilishga xizmat qiluvchi tarix fanining muhim sohalaridan biridir. Manbashunoslik fani tarix ilmining asosiy va muhim sohalaridan biri bo'lib, turli (moddiy, etnografik, yozma va boshqa) manbalarni o'rganish hamda ulardan ilmiy foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganadi.

Tarixiy manba deganda nimani tushunamiz?

Tarixiy manba deganda uzoq o'tmishdan qolgan, tabiat va jamiyatning ma'lum bosqichdagi kechmishini o'zida aks ettirgan moddiy va ma'naviy yodgorliklarni tushunamiz.

Moddiy yodgorliklarga - qadimiy obidalar, manzilgohlar va mozarlar, shaharlar, qasrlar va qal'alar xarobalari, uy-ro'zg'or buyumlari va boshqalar kiradi.

Ma'naviy yodgorliklar deganda qadimgi yozuvlar, xalq og'zaki ijodi namunalari, afsonalar, yozma yodgorliklar – bitik, qo'lyozma kitob, hujjatlar va arxiv materiallari tushuniladi.

Umuman, tarixiy manba inson ijtimoiy faoliyati natijasida paydo bo'lgan va uning xususiyatlarini o'zida aks ettirgan moddiy va ma'naviy yodgorliklardan iboratdir. Ularni o'rganadigan fanni biz manbashunoslik deymiz.

Manbashunoslik fani ijtimoiy fan sohasida asosan ikki xil bo'lishi mumkin - tarixiy manbashunoslik va adabiy manbashunoslik. Bizning maqsadimiz tarixiy manbashunoslikni o'rganishdir.

Manbashunoslik fanining vazifalariga kelsak tarixiy manbalarni qidirib topish, ularni ro'yxatga olish, turkumlash, chuqur va atroflicha tadqiq etish, manbada o'z aksini topgan yoki bayon etilgan voqealar, keltirilgan faktlarni to'la va ob'ektivligini aniqlash, manbaning tarix fani taraqqiyotini o'rganishdagi ahamiyatiga baho berish, manbashunoslikning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Manbalar turlari. Tarixiy manbalarni, ularning umumiy xarakteri, o'tmishni o'zida aks ettirishga qarab quyidagi olti asosiy guruhga bo'lish mumkin¹.

1.Moddiy (ashyoviy) manbalar. Ma'lumki, kishilik jamiyati tarixi qariyb 40 ming yillik davrni o'z ichiga oladi, lekin yozuv paydo bo'lganiga esa ko'p vaqt o'tganicha yo'q. Masalan, sivilizatsiyaning ilk o'choqlaridan biri bo'lmish Markaziy Osiyoda dastlabki yozuv arameycha xat negizida taxminan eramizdan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida paydo bo'lgan. Xat tarixchisi Erkin Oxunjonovning ma'lumotiga ko'ra, yurtimizda arab istilosiga qadar o'n sakkiz yozuv turi mavjud bo'lgan ekan. Lekin, afsuski, ko'hna tariximizni o'zida aks ettirgan yozma yodgorliklarning katta qismi bizning zamonamizgacha yetib kelmagan. Ularning ko'pchiligi bosqinchilik urushlari vaqtida, qolaversa tabiiy ofatlar oqibatida yo'q bo'lib ketgan.

¹ Axmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T., 1991. 16- bet

Ilk tarixning ayrim lavhalari o'tmishdan qolgan va insonning ijtimoiy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan moddiy yodgorliklarda, aniqrog'i ularning bizgacha saqlangan, qoldiqlari yetib kelgan.

Xullas, moddiy (ashyoviy) manba deganda ibtidoiy odamlar istiqomat qilgan va dafn etilgan joylar, ularning mehnat va urush qurollari, bino va turli inshootlar (qal'a va qasrlar, hammomlar va karvonsaroylar, hunarmandchilik ustaxonalari hamda suv inshootlari va boshqalar)ning qoldiqlari, uy-ro'zg'or buyumlari va zebziynat taqinchoqlari tushuniladi. Moddiy yodgorliklarni qidirib topish va o'rganish ishlari bilan arxeologiya ilmi (yunon, arxeo -qadimiy, logos – ilm; o'tmish haqidagi ilm; kishilik jamiyatining uzoq o'tmishni o'rganuvchi ilm, qadimshunoslik) shug'ullanadi.

2. Etnografik manbalar. Xalqlarning kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan material va ma'lumotlar etnografik manba hisoblanadi. Masalan, xalq, qabila va urug' nomlari, inson qo'li va aql –zakovati bilan yaratilgan qurol va buyumlarning naqsh va bezaklari, kishilar ongida, shuningdek, og'zaki va yozma adabiyotda saqlanib qolgan o'tmish urf-odat va an'analari, kishilarning turmush tarzi etnografik manba hisoblanadi. Bularning barchasini etnografiya (yunon, etnos – xalq, grapxo – yozaman, xalq haqida ma'lumotlar; xalqshunoslik) ilmi tekshiradi va o'rganadi.

3. Lingvistik manbalar. Lingvistik manbalar deb tilimizdagi, aniqrog'i uning leksik-so'z boyligi tarkibidagi uzoq o'tmishdan qolgan, ijtimoiy – iqtisodiy, ma'muriy va yuridik atamalar, masalan, *xiroj* - o'rta asrlarda aholidan, asosan dehqonlardan olinadigan asosiy soliq; daromad solig'i; *ushr* – daromadning o'ndan bir qismini tashkil etgan soliq; *zakot* – chorva va mulkdan kambag'allar uchun yiliga bir marta olinadigan soliq; *cuyurg'ol* – shahzodalar va amirlarga toju taxt oldida ko'rsatgan katta xizmatlari uchun beriladigan yer-suv; *tansuqot* – kamyob, e'tiborga molik buyum, mato; podshohlar, xonlar va nufuzli kishilarga qilinadigan tortiq; *cherik* - qo'shin; *qorovul* - qo'shinning oldi va yon tomonlarida boradigan maxsus harbiy bo'linma; *xalifa* –Muhammad payg'ambarning o'rinbosari, o'rta asrlarda arab musulmon feodal davlatining boshlig'i; *mirishkor* – to'g'risi – miri

shikor, podshoh va xonlarning ov qushlari va ov hayvonlarini tasarruf etkvchi mansabdor; *mirob* – suv taqsimoti bilan shug’ullanuvchi mansabdor; *qozi* –shariat asosida ish yurituvchi sudya; *yorlig’* -o’rta asrlarda hukmdor tarafidan beriladigan rasmiy hujjat; *vaqfnoma* –masjid, madrasa, xnaqoh va mozorlarga in’om e’tilgan yer - suv haqidagi tuzilgan maxsus hujjat va boshqa atamalar juda ko’p uchraydi. Bu va shunga o’xshash atamalar shubhasiz qimmatli tarixiy material bo’lib, ajdodlarimizning ijtimoiy – siyosiy hayotini o’rganishga yordam beradi. Ularning kelib chiqishi va etimologiyasini lingvistika (lotin, lingua – til) fani o’rganadi.

4.Xalq og’zaki adabiyoti. Og’zaki adabiyot madaniyatning eng qadimgi qismi bo’lib, uning ildizi ibtidoiy jamoa va ilk feodalizm tuzumiga borib taqaladi. Og’zaki adabiyotning ayrim namunalari qadimgi yunon tarixchilari, shuningdek, Tabariy, Mas’udiy, Beruniy, Firdavsiy, Ibn al-Asir kabi sharq olimlarining asarlari orqali bizgacha yetib kelgan. Kayumars, Jamshid va Siyovush haqidagi afsonalar, Amort va Sparetra, To’maris va Shiroq haqidagi qissalar shular jumlasidandir.

Urug’chilik davri tarixini, ayniqsa, patriarxal – munosabatlarini o’rganishda “Alpomish”, “Go’ro’g’li” kabi dostonlar, shuningdek, xalq ertaklari, marosim qo’shiqlari, matal va topishmoqlarning roli ham benihoyat kattadir. Bu xalq durdonalari turli ijtimoiy tabaqaga mansub kishilarning turish – turmushi, ma’naviy qiyofasi, urf-odati, ayniqsa, uzoq o’tmishda hukm surgan ijtimoiy munosabatlar haqida qimmatli ma’lumot beradi. Tarixiy manbalarning bu turi bilan folklor (nem. Folk – xalq, lore – bilim; donishmandlik, xalq donoligi) fani shug’ullanadi.

5.Yozma manbalar. Yozma manbalar tarixiy manbalarning muhim va asosiy turidir. Insonning ijtimoiy faoliyati, aniqrog’i kishilarning o’zaro munosabatining natijasi o’laroq yaratilgan va o’sha zamonlarda sodir bo’lgan ijtimoiy-siyosiy voqealarni o’zida aks ettirgan manba sifatida o’rta asr (XI-XIX asrlar) tarixini o’rganishda muhim o’rin tutadi. Yozma manbalar o’z navbatida ikki turga bo’linadi:

1.Oliy va mahalliy hukmdorlar mahkamasidan chiqqan rasmiy hujjatlar (yorliqlar, farmonlar, inoyatnomalar, moliyaviy-hisobot daftarlari, rasmiy yozishmalar).

Ijtimoiy-siyosiy, ayniqsa, iqtisodiy munosabatlarga oid masalalarni o'rganishda rasmiy hujjatlar, moliyaviy - hisobot daftarlari va yozishmalarning ahamiyati benihoya kattadir. Rasmiy hujjatlar ijtimoiy-siyosiy hayotni ma'lum yuridik shaklda bevosita va ko'p hollalarda aynan qayd etishi bilan qimmatlidir. Lekin ularning orasida, ayniqsa, rasmiy yozishmalarda sohtalari ham uchrab turadi. Shuning uchun ham ulardan foydalanilganda diqqat - e'tibor va zo'r ehtiyotkorlik talab qilinadi. Hujjatlar ustida ish olib borganda, undan biron ijtimoiy-siyosiy voqea yoki faktni talqin etish uchun foydalanish jarayonida, bittasi bilan kifoyalanmasdan, o'xshash bir necha hujjat, manbalarni qo'shib o'rganmoq zarur, chunki bitta hujjatda faqat bir kelishuv yoki fakt ustida gap boradi. Shuning uchun faqat bir hujjat bilan ma'lum ijtimoiy-siyosiy masala ustada qat'iy fikr yuritib, umumlashtirib qat'iy xulosaga kelib bo'lmaydi.

2.Tarixiy, geo-kosmografik hamda biografik asarlar.

Tarixiy, geo-kosmografik, hamda biografik asarlar to'g'risida shuni aytish kerakki, ular hukmron sinfning topshirig'i bilan yozilgan va shu tufayli ularning sahifalarida ko'proq podshohlar va xonlarning, amirlar va yirik ruhoniylarning hayoti va faoliyati yoritilgan, moddiy boylik yaratuvchi mehnatkash xalqning tarixi esa ko'p hollarda chetlab o'tilgan.

Xullas, bu asarlarda, ya'ni yozma manbalarda hukmron feodal sinfning dunyoqarashi o'z ifodasini topgan, o'sha sinfning maqsad va manfaatlari ifoda etilganligi bilan ajralib turadi¹.

6. Mo''jaz rasm-miniatyuralar. X-XIX asrlar davomida qo'lyozma kitoblarini ziynatlash uchun yaratilgan nafis mo''jaz rasmlar ham tarixiy manba bo'lib xizmat qiladi. Yurtimiz tarixi va moddiy ashyolar, hanarmandchilik, kiyim-kechak, me'morlik obidalari va umuman moddiy madaniyatimiz xususiyatlarini

¹ Axmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T., 1991.21- bet

o'rganmoqchi bo'lsak, nafis mo''jaz tasviriy san'at namunalari- miniatyura rasmlar qimmatli manba rolini o'taydi. Chunki ularda tarixiy ashyolar tasviri aynan, ba'zan badiiy ijod xususiyatlariga moslashtirilgan holda aks ettiriladi.

Masalan, buyuk musavvir ustod Kamoliddin Behzodning "Samarqanddagi Bibixonim masjidining masjida qurilishi" nomli mashhur rasmini eslatish kifoya. Bu rasmda XU asrdagi qurilish jarayoni, unda ishtirok etayotgan ustalar to'g'risida mukammal tasavvur beriladi. Bunday rasmlardan tarixni o'rganishda tasviriy vosita sifatida unumli foydalanish mumkin. Biz so'nggi yillarda chop etilgan manbalarda ulardan shunchaki befarq foydalanishlarini ko'rishimiz mumkin. Umuman, bizgacha yetib kelgan qadimgi devoriy rasmlar va qo'lyozma kitoblarga ishlangan hamda alohida muraqqa'lardagi rasmlar ahamiyati juda katta.

Ko'rib chiqqanimizdek, manbashunoslik fani tadqiqot manbalari juda ko'p va xilma-hil bo'lib, biz eng asosiylari to'g'risida ma'lumot berdik. Shu kunlarda texnika tarqqiyoti munosabati bilan yana tovushli manba, foto manba, kino-televideniye manbalari va internet materiallari ham paydo bo'lib, ular an'anaviy manbalarni inkor etmaydi, balki qo'shimcha vosita bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa kompakt disklarni yaratilishi turli yangi pedagogik vositalarni qo'llash imkonini yaratadi.

Manbashunoslik fani tarix ilmining fundamental yo'nalishi bo'lib, bu sohada faoliyat olib borish uchun bir necha til va yozma manbalar to'g'risida katta bilim va tajribaga ega bo'lish talab qilinadi. Manbashunoslikni yaxshi egallash uchun talaba bir necha til, ayniqsa arab yozuvidagi turkiy til va g'arb tillaridan ingliz, nemis va fransuz tillaridan birini yaxshi bilishi kerak. Bu sohada rus tili ham ma'lum mavqega ega.

Manbashunoslik tarix fanining bir qator yordamchi sohalari – paleografiya, diplomatika, geraldika, sfragistika, epigrafika, numizmatika, metrologiya va xronologiya qo'dga kiritgan yutuqlariga tayanadi.

Paleografiya (yunon. *Paleo* - qadimiy, *grapxo* – yozaman; qadimiy yozuv) qadimiy qo'lyozma asarlarning qog'ozi, muqovasi, siyohi, yozuvi va yozish usullarini tekshiradi.

Diplomatika (yunon. *Diploma* – ikki buklangan qog'oz; hujjat) rasmiy hujjatlarni o'rganish va tahlil qilish bilan shug'ullanadi.

Geraldika (yunon. *Gerald* –gerb, belgi, nishon) qadimiy gerblar, turli-tuman nishon va belgilarni (masalan, qadimgi turkiy qabilalarning tamg'alari) o'rganadi.

Sfragistika (yunon. *Spragis* –muhr) qadimiy muhrlar (podshohlar, xonlar, amirlar va qozilar muhrlari) va ularning yozuvlarini tekshiradi.

Epigrafika – (yunon. *Epi* –ustida, tepasida, *grapxo* – yozuv; biron narsa; buyum ustidagi yozuv) tosh, metall buyumlar, yog'och va boshqa qattiq buyumlar ustiga o'yib yozilgan qadimgi bitiklarni o'rganadi.

Numizmatika (lotin. *Numis* –pul) qadimiy pullarni, ashyosi, shakli, vazni, yozuvlari, zarb etilgan joyi va vaqtini tekshiradi.

Metrologiya (yunon. *Metron* -o'lchov, *logos* – tushuncha – bilim; o'lchovlar haqida tushuncha) o'tmishda turli mamlakat va xalqlar orasida amalda bo'lgan og'irlik, masofa va sath o'lchovlarini o'rganadi.

Xronologiya (yunon. *Xronos* – vaqt, *logos* - tushuncha, bilim; vaqt haqida tushuncha) qadimgi xalqlar orasida va mamlakatlarda amalda bo'lgan yil hisobi va taqvimni o'rganuvchi soha. Abu Rayhon Beruniyning “Osor ul-boqiya” (“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”) nomli asari turli taqvimlarni o'rganishga bag'ishlangani uchun yevropada “Xronologiya” nomi bilan mashhur.

Tarixiy manbashunoslikning asosiy yo'nalishlari. Manbashunoslik fani asosan ikki yo'nalishga ega bo'lib, u nazariy manbashunoslik va amaliy manbashunoslikdan iboratdir. Biz quyida nazariy manbashunoslik xususiyatlarini bayon etamiz.

a) Nazariy manbashunosli (yo'nalishi) Nazariy manbashunoslikda eng zarur tarixiy manbalarni aniqlash, tanlash va nihoyat uni ilmiy tahlil qilish har qanday katta kichik tadqiqotning dastlabki bosqichi hisoblanadi.

Tanlangan mavzuning ilmiy hamda nazariy jihatdan to'g'ri hal etilishi ko'p jihatdan har qanday tadqiqotning asosi, poydevorini tashkil etadigan manbaning sifat va salmog'iga, ya'ni mukammalligiga va faktik materialga boyligiga bog'liqdir.

Manbashunoslik talablaridan biri shuki, biror mavzuni tadqiq etishda bir emas, balki bir necha manbalar turiga – rasmiy hujjatlar, solnomalar, geokosmografik, agiografik va biografik asarlarga asoslanib, ulardagi ma'lumotlarqiyosiy solishtirilib tahlil etilsa ilmiy tadqiqot saviyasi oshib, xulosa va umumlashmalar ishonarli va asosli bo'lib, uning ilmiy ahamiyati ham katta bo'lishi shubhasizdir.

Tadqiqot uchun yozma manbalarning qaysi biri asosiy va qaysilari yordamchi rol o'ynashi tanlangan mavzuning xarakteriga bog'liqdir. Masalan, iqtisodiy-ijtimoiy masalalarni o'rganishda rasmiy hujjatlar asosiy birlamchi manba rolini o'taydigan bo'lsa, siyosiy hamda madaniy hayotni yoritib berishda solnomalar – tarixiy asarlar va biografik tazkiralalar hamda adabiy-badiiy asarlar yetakchi o'rinda turadilar. Lekin shunga qaramay, ilmiy tadqiqot olib borishda faqat asosiy hisoblangan birgina birlamchi manba bilan kifoyalanib qolmay, imkon qadar boshqa ikkinchi darajali manbalarga murojaat etish, ularni ham tadqiqotga jalb etish maqsadga muvofiqdir¹.

Manbashunos olimlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, aksariyat tarixiy asarlar ijtimoiy-iqtisodiy masalalar hamda madaniy hayotga oid qimmatli ma'lumotlarga boy bo'ladi. Rasmiy hujjatlarda va biografik asarlarda esa siyosiy tarixga oid qimmatli faktlarni, tarixiy asarda yo'q ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Manbashunoslikdagi ilmiy ishda ko'p va turli tipdagi manbalarga asoslanib, tadqiq etilmish mavzuga oid barcha manbalarni ishga jalb etish bo'dajak ilmiy

¹ Munirov Q. Sharq qo'lyozmalari T. 1962. 23- bet.

asarning qiymatini va ahamiyatini belgilovchi asosiy va hal qiluvchi omillardan biridir.

Nazariy manbashunoslik yo'nalishi amaliy manbashunoslik tajribasini umumlashtiradi, yozma manbalarni vujudga kelishi va ularning real tarixiy sharoitni o'zida aks ettirish qonuniyatlari, manbalarni izlab topish, turkumlash, tavsifga olish, tartibga solish asoslarini ishlab chiqadi va ularni ilmiy muomalaga kiritishning, amaliy o'rganishning eng maqsadga muvofiq asosiy usul va yo'llarini aniqlaydi va amaliyotga tavsiya etadi.

b)Amaliy manbashunoslik (yo'nalishi). Amaliy manbashunoslik yo'nalishi bevosita yozma manbalarni nazariy manbashunoslik tavsiyasiga binoan o'rganish, izlab topish, tavsif etish va o'zi topgan, mavzu uchun yangi va kerakli ma'lumotlarni ilmiy muomalaga olib kirishni nazarda tutadi.

Manbashunoslik amaliyotida tadqiqotchi o'zi uchun tanlab olgan biror mavzuga oid manbalarni tanlab olgandan keyin ularning har birini tashqi yoki moddiy – texnik belgilari va ichki mazmuniga ko'ra guruhlariga ajratib ilmiy tahlil etishi lozim.

Manbalarni turkumlash. Bugunda sharq yozma manbalarni turkumlashning yagona aniq bir qoidasi hozirgacha ishlab chiqilmagan. Mavjud qo'lyozma manbalar fihrisi bir qismi asarlar tili nuqtai nazaridan kelib chiqib tuzilgan. Masalan, Angliyaning Britaniya muzeyida saqlanayotgan sharq qo'lyozmalari yirik sharqshunos Charlz Riyo tomonidan ularning qaysi tilda yozilganiga qarab, arab, fors va turkiy tildagi qo'lyozmalarni alohida, alohida tavsifga olib fihris tuzgan. Fransiya poytaxti Parijdagi Milliy kutubxonadagi saqlanayotgan sharq qo'lyozmalari haqida Edgar Bloshe ham shu tartibda katalog tuzgan.

Toshkentdagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasidagi qo'yozmalar birinchi bor saqlanayotgan tashkilot "O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharq qo'lyozmalari majmuasi" nomi ostida turli tildagi va turli mavzudagi asarlar tavsifga olinib, ularning o'n bir jildda nashr etilgan. Hozir

qo'lyozmalarni qaysi fan sohasiga oidligiga qarab tavsifga olish boshlab yuborilgan mana shunday kataloglar chop etilmoqda.

Ba'zi manbashunoslar qo'lyozmalarni mazmuniga qarab, asarda qaysi masala bayon etilganiga qarab, turkumlashni lozim topsalar, ularning boshqa bir guruhi asarning kelib chiqishiga, ya'ni qayerda va qachon yozilganligiga qarab turkumlashni ma'qul ko'radilar.

Yana bir guruh olimlar esa ularni rasmiy hujjatlar, tarixiy, geo-kosmografik va biografik asarlar kabi turlarga bo'lib o'rganishni tavsiya qiladilar. Manbalarni avtograf – ya'ni muallifning o'z qo'li bilan ekanligiga qarab yoki ko'chirilgan nusxa ekanligiga qarab turkumlash hollari ham uchraydi.

Hozirgi paytda tarixchi manbashunoslar manbalar ustida ishlashning faqat bittasiga, ya'ni ularning turlariga qarab tadqiq etishni maqsadga muvofiq deb hisoblaydilar. Chunki boshqa tadqiqot yo'llari yozma manbani chuqur va atroflicha o'rganish hamda tahlil qilish vazifalariga to'la javob bera olmaydi.

Birinchidan, tarixiy manbalar ichida faqat bir masala – ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqaga butunlay bag'ishlangan asar deyarli yo'q yoki juda kam.

Til bo'yicha manbalarni o'rganish yomon emas, lekin biror mavzuga oid manbalarni o'rganganda, faqat bir yoki ikki tilda yaratilgan asarlar bilan chegaralanish tadqiqot ilmiy qiymatini pasaytiradi.

Mana shularni inobatga olganda, tarixiy manbalarni turlariga va qaysi davr voqealarini aks ettirganligiga qarab turkumlash maqsadga muvofiqdir. Avvalgi paytlarda talaygina markaziy oliy o'quv yurtlarida o'qitilgan “SSR tarixi manbashunosligi” va “O'rta asrlar tarixi manbashunosligi” darsliklari mana shu qoidaga asoslangan.

B.A.Ahmedov “O'zbekiston tarixi (o'rta asrlar) manbalari”ni (yozma manbalarni) quyidagi uch turga bo'lib o'rganishni tavsiya qilgan: 1) Ashyoviy manbalar, ya'ni arxeologik qazishlar natijasida topilgan ashyolar; 2) rasmiy hujjatlar; 3) tarixiy, geo-kosmografik hamda biografik asarlar¹. Ushbu turkumda

¹ Axmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T., 1991.27 – bet.

qayd etilgan arxeologik yoki ashyoviy manbalar, ya'ni qadimda ajdodlarimiz turmush tarzi va ijtimoiy faoliyatini o'rganish uchun asosiy manba bo'lib xizmat qiluvchi manbalar asosan arxeologiya fani tomonidan o'rganiladi va biz uchun qo'shimcha yoki yordamchi dalil sifatida tadqiqotlarga jalb etilishi mumkin.

Bizning fikrimizcha, O'zbekiston tarixi yozma manbalarini asosan ikki turga bo'lib o'rganish ma'qul ko'rinadi.

1) rasmiy hujjatlar–yorliqlar, farmonlar, inoyatnomalar, vaqf-nomalar, hisob-kitob daftarlari, rahnomalar, rasmiy yozishmalar, maktublar va boshqalar.

Umuman, tarixiy hujjatlarning o'ttizdan ortiq turi mavjud. Hujjatlar ijtimoiy-siyosiy hayotni bevosita qayd etishlari, ya'ni feodal yer egaligi, ijtimoiy munosabatlar, davlat tuzilishi va shunga o'xshash masalalar bo'yicha daliliy ma'lumotga boyligi bilan tarixiy manbalarining boshqa turlaridan ajralib turadi. Ular asosan hujjatshunoslar tomonidan maxsus o'rganilsa-da, tarixiy manba sifatida manbashunoslikda ilmiy qiymati juda katta.

2) tarixiy, geo-kosmografik, agiografik hamda biografik asarlar. Tarixiy, geo-kosmografik, agiografik hamda biografik asarlarda rasmiy hujjatlarga nisbatan tarixiy voqea va hodisalar keng va to'la yoritiladi. Shuning bilan bir qatorda ularda faktik materialning boyligi ko'zga tashlanadi.

Yozma manbalarni faqat zikr etilganlari bilan cheklab bo'lmaydi. Xususan, badiiy adabiyotlarda ham tarixiy voqealar, shaxslar to'g'risidagi ma'lumotlar bayoni mavjud bo'lib, faqat ularning o'ziga xos bayon uslubi, badiyatini nazardan qochirmasdik kerak. Chunki tarixchi bor haqiqatni yozishi kerak bo'lsa, shoir yoki ijodkor badiiy to'qima, bo'rttirish, mubolag'aga yo'l qo'yish, ya'ni o'z istagiga muvofiq tasvirlash imkoniga ega. Masalan, Alisher Navoiy badiiy asarlarida shoir davriga va zamondoshlariga oid qimmatli fikr, mulohazalar mavjud. Xususan, uning asarlaridagi shoir biografiyasiga oid ma'lumotlar asosida Izzat Sulton "Navoiyning qalb daftari" nomli kitob yozib, unda Alisher Navoiy biografisini tiklashga harakat qilgan.

Alisher Navoiyning “Xamsa” asari tarkibidagi dostonlarida ham tarixiy ma’lumotlar, xususan Mirzo Ulug’bek shaxsi va uning ilmiy merosi to’g’risida juda qimmatli ma’lumot mavjud.

Yozma manbalardagi o’ziga xoslikning biri shuki, ularda bayon etilgan voqea, hodisalarga sub’ektiv yondoshuv, ayrimlarini xaspo’shlash yoki buzib talqin hollari uchrab turadi. Bunday asarlar ustida tadqiqot olib borilganda ularga tanqidiy yondoshish talab etiladi. Bu esa manbashunoslikning asosiy ilmiy talab va prinsiplaridan biridir

Arxeografiya. Arxeografiya - yozma manbalarni ilk tavsifga olish yoki ularni qidirib topib, birinchi marta tavsiflash, ilmiy muomalaga olib kirishni nazarda tutadi. Bu ilmiy yo’nalish Respublikamiz Fanlar Akademiyasining Abu Rayhon Beruniy va sobiq Qo’lyozmalar Institutida boshlangan bo’lib ma’lum davrgacha Farg’ona vodiysi, Samarqand, Buxoro va Xorazm viloyatlariga qator arxeografik ekspeditsiyalar uyushtirilgan bo’lib, ularda A. Murodov, A.Irisov, I.Abdullayev, A.Ahmedov, B.Hasanov, O.Jalilov, M.Hakimov, Yu. Tursunov va boshqalar ishtirok etganlar. Bular natijasida bir qancha nodir qo’lyozmalar va hujjatlar aniqlanib, davlat xazinalariga olib kelingan.

Hamid Sulaymon (vaf.1979) Angliya, Fransiya (1868) va Hindiston kutubxonalariga (1976-1977) arxeografik ekspeditsiyalar uyushtirgan edi va buning natijasida qator yozma manbalar to’g’risida ma’lumotlar, ayrimlarining mikrofilm va fotokopiyalari yurtimizga keltirilgan edi.

Hozirgi paytda Sharqshunoslik instituti va Islom universiteti qoshida sharq qo’lyozmalarini qabul qilish arxeografik komissiyalari mavjud bo’lib, ularda aholi o’rtasida mavjud yozma manbalarni qiymatini aniqlashga qodir mutaxassislar bor.

Tarixiy manbalarni aniqlash, tanlash va tahlil etish:

a) manbalarni tashqi belgilari moddiy-texnik ma’lumotlariga qarab tahlil etish. Manbalarni tashqi belgilari yoki moddiy-texnik ma’lumotlari deganda qo’lyozma kitob yohud hujjat bitilgan qog’ozning o’lchami, qog’ozi, varaqlar soni, muqovasi, matn o’lchami, xati, siyohi, xattoti, asar nomi, muallifi, kitobat tarixi,

joyi kabi ma'lumotlar nazarda tutiladi. Bu ma'lumotlar asar yozilish sabablari, uning yozilgan joyi va o'sha vaqtdagi texnik taraqqiyot va ijtimoiy-sisiiy muhitni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Bu ma'lumotlarni aniqlamay turib, asarda bayon etilgan voqealar haqida, umuman asar haqida to'g'ri va to'la tasavvurga ega bo'lish, uning xususida fikr bildirish mumkin emas¹.

Qo'lyozma kitoblarning muallifi, asar nomi, yozilgan vaqti va joyini aniqlash qiyin. Chunki qadimgi qo'lyozmalarda bugungi kundagi kitoblardagi kabi muqovaning o'zidayoq asar nomi, muallif nomi, kitob boshlanishi va oxiridagi kabi zaruriy ma'lumotlar keltirilmagan. Ba'zi hollarda asar oxiri-xotimada uning ko'chirilgan vaqti va joyi hamda kotibning nomi qayd etiladi, xalos.

Ma'lumotlar keltirilmagan taqdirda, asarning matni, yozilish va kitobati tarixi, qog'ozi, xati hamda tili va til uslubiga qarab tahminan aniqlanadi. Bunday ma'lumotlarni aniqlash tadqiqotchidan katta hayotiy tajriba va yuksak malakani talab qiladi va bu ancha qiyin va mas'uliyatli ishdir. Bunday masalalarni mashhur kitob bilimdoni Ibodulla Odilov, Abduqodir Murodov, Abdulla Nosirov kabi yuksak malakali mutaxassislargina bir necha yozma manbalarni solishtirish, qiyoslash asosida hal qilishi mumkin.

Asar muallifi va uning shaxsini aniqlash qo'lyozma kitobning ilmiy tahlil etishda katta ahamiyatga ega. Bu asarning yaratilish tarixi va uning yozilishiga sabab bo'lgan ijtimoiy-siyosiy muhitni aniqlab olish uchun ham zurrurdir.

Odatda, qadimgi qo'lyozma asarlarda ko'p hollarda muallifning ismi ma'lum va ko'zga tashlanadigan joyda, masalan, asarning boshi yoki oxirida qayd etilmaydi. Ba'zan u muqaddima qismida, yoki asar o'rtasida, voqealar bayoni orasida biron masala yuzasidan tilga olinadi. Ko'p hollarda esa muallif o'zining haqiqiy ismini aytmay, "faqiru haqir", "ojiz va xoksor", "bu g'arib banda" deb atash bilangina kifoyalanadi. Bunday hollarda asar varaqma-varaq, satrma-satr, alohida e'tibor va sinchkovlik bilan o'rganilishi lozim. SHunday ham bo'ladiki,

¹ Ахунходжанова Э.А. Письменная культура Средней Азии.-Т.: 2000.стр-45,

asarning biron yerida muallif o'zi, otasi yoki yaqinlari haqida bir-ikki kalima aytib o'tadi. Yoki bayon etilayotgan voqeaga o'zining munosabatini (masalan, "Abdullaxon taxtga o'tirgan vaqtda kamina Hofizi Tanish ibn Mir Muhammad 33 yoshda edim") bildiradi.

Asar muallifining shaxsi, ya'ni uning qaysi ijtimoiy guruhga mansubligi, uning dunyoqarashini aniqlash uchun asarning umumiy g'oyaviy yo'nalishini to'g'ri belgilab olish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

b)manbalarni ichki belgilariga qarab tahlil etish. Manbalarni ichki belgilariga qarab tahlil etish deganda qo'lyozma asarning tarkibi va mazmunini tahlil qilish, tushuntirish, g'oyaviy-siyosiy saviyasi va ilmiy qiymatini aniqlash masalalari anglashiladi.

Qo'lyozma asarning ilmiy qiymatini unda nimalar bayon etilganligi, voqea - hodisalarga muallifning xolis munosabati, keltirilgan dalil va ma'lumotlarning to'g'riligi va oldinga surilgan fikr va g'oyalar bilan belgilanadi.

Tarixiy asarning asl nusxa, original bo'lishi yoki kompilyativ – ya'ni boshqalar ma'lumotlarni terib yoki aynan keltirishi, to'la va noqisligi, qisqaligi, voqealarning qay tarzda bayon etilishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy tadqiqotlarda original va mo''tabar qo'lyozmalarga tayanib ish olib borish har bir dalil va ma'lumot, raqamlar eng ishonchli, nodir, birlamchi manbalardan olinishi kerak. Boshqalar kitobida keltirilgan ma'lumotlardan saqdanish lozim.

O'tmish jamiyat sharoitida yozilgan asarlarning mualliflari ko'pincha o'zlari keltirayotgan dalillardan to'g'ri xulosa chiqarmaydilar, ularning fikrlarida noaniqlik, chalkashlik va qarama-qarshilik ham uchraydi. Bu tabiiy hol, albatta chunki ular yashab ijod etgan muhitning o'zi ziddiyatlar bilan ajralib turar edi.

Yozma manbalarda qarama-qarshi fikrlar bilan bir qatorda xolisona mulohazalar ham uchraydi. Bunday paytlarda muallif ko'pincha o'z fikr va mulohazalarini pardoqli iboralar va istiorali so'zlar orasiga yashiradi, goroskop – odam tug'ilganda uning taqdirini yoki biron ulug' shaxs ishtirokida sodir bo'lishi

mumkin bo'lgan muhim voqeaning natijasini sayyoralarining o'sha paytdagi holati va o'rniga qarab maxsus jadvallar vositasida oldindan belgilash, shuningdek, ko'p asr avval bo'lib o'tgan va aynan muallif bayon qilmoqchi bo'lgan voqeaga o'xshash faktlarni misol tariqasida keltirish yo'li bilan bayon etganlar.

“Abdullanoma” asarining muallifi Hofiz Tanish Buxoriy (XU1 asr) mashhur Juyboriy xojalardan biri xoja Muhammad Islom (taxm.1493-1563) va uning “Etti iqlimning chaqqon hisobchilari” bir bo'lganda ham yuzdan birini ham hisoblay ola olmaydigan behisob boyliklariga bo'lgan o'zining salbiy munosabatini Tafsir va Hadis kitoblariga tayanib, mana shunday so'zlar bilan ifodalagan: “Tafsirat ul-mubtadin”¹ning uchinchi misbohida (bobida) aytilganki, jahon a'yonlari bo'lganliklari uchungina emas, (balki) unga tegishli bo'lishlari va mol-dunyoga hirs qo'yishlan o'zini tiymaganliklari uchun yomondir. Shu bois hazrat risolat panoh (Muhammad payg'ambar)... bu ma'nidan xabar berdi (va dediki) “Mol-dunyoni do'st tutish har qanday gunohning boshidir.”²

Ashtarxoniylardan² Ubaydullaxonning (1702-1711) kotibi muarrix Mir Muhammad Amini Buxoriy mazkur xonning o'ldirilishi sabablarini uning faoliyatidagi nuqsonlardan, aniqrog'i atrofiga tuban va sotqin kishilarni to'plab olib, saltanat va xalq ahvolidan beparvo bo'lganligida ko'radi. U yozadi: “Ravzat us-safo”da³ aytilganki, (jahon ustidan hukm yurgizishning) birinchi sharti (shulki) hukmdor sir saqlay oladigan, muhim davlat ishlarida mustaqil fikrga ega bo'lgan maslahatchilarni tarbiyalab yetkazmog'i zarur. Jahon ustidan hukm yurgizishning ikkinchi sharti shulki, (hukmdor) o'ziga yetuk, oqil, vijdonli, kamtarin va iste'dodli kishilarni yaqinlashtirmog'i lozim... Shunga o'xshash, “Ciroj ul-muluk” kitobida hikoya qilinganki, Nushirvon kunlardan bir kuni bosh kohindan so'radi: “Davlatning inqiroziga sabab nima?” Bosh kohin javob qildi: “Buning sababi uchta. Birinchisi, davlatning umumiy ahvoli oliy hukmdordan yashirin tutilsa;

¹ “Tafsirat ul-mubtadin” – “Qur'on” sharhlaridan birining nomi.

² Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. 1 - jild.-Toshkent. 1966, 148--bet.

³ “Ravzat us-safo” (Jannat bog'i) 8 jildli umumiy tarixga olid Muhammad Mirxond asari (XV asr)

ikkinchisi, xalq podshohga nafrat ruhida tarbiyalansa; uchinchisi, soliq to'plovchilarning jabr-zulmi oshib ketsa.¹”

Mir Muhammad Amin Buxoriy zikr etilgan lavhadan xulosa chiqarib bunday deydi: “Afsuski, har uchchala zarur shart Sayyid Ubaydullaxon hukmronligiga taalluqlidir... Podshoh hukmronligining ikkinchi yarmida ilgari o'tgan podshohlar tariqidan, ota-bobolarning tutimidan chetga chiqdi. Tamom kuch-quvvatini tuban va zaif, sust va manfur kishilarni tarbiyalashga sarfladi, ularni o'ziga yaqinlashtirdi; muttahamlar, haram xodimlari va xotinlar bilan yaqin munosabatda bo'ldi. Mana shularning hammasi uning davlatini inqirozga uchratdi.”²

Manbaning tarkibi va mazmunini ilmiy tahlil qilishdan kuzatilgan maqsad, uning muhim va qimmatli tomonlarini aniqlash, unda keltirilgan dalillarning ishonchliligi va to'g'risini boshqalaridan ajrata olish hamda eng muhimi asarda bayon etilgan voqeani xolis tarixchi nuqtai-nazaridan turib baholay olishdan iboratdir.

Manbashunoslik talablaridan biri shuki, yozma manbani faqat uning bir o'zida keltirilgan dalil va ma'lumotlarga qarab baholab bo'lmaydi. Ba'zi hollarda keltirilgan dalil soxta, bayon etilgan voqea esa soxtalashtirilgan bo'lishi ham mumkin. Shuning uchun ham biron asar haqida qat'iy bir fikr aytishdan avval uni o'ziga o'xshash boshqa asar bilan solishtirib ko'rish, keltirilgan dalillarni bir-biri bilan solishtirish va tekshirish zarur.

Amaliy manbashunoslik qadimgi davrlardan boshlab to shu kungacha ma'lum darajada tajriba to'pladi. Ko'plab yozma yodgorliklarning eng asosiylari asl nusxada-faksimilesi, tanqidiy matni, tarjima va izohli tarjimasi amalga oshirilib, chop etishga erishildi. Turli qo'lyozma fondlari, kutubxona va muzey, shaxsiy majmualardagi yozma yodgorliklar tavsifi fihrist-kataloglarda e'lon qilinib, ularda amalga oshirilgan manbashunoslik sohasidagi tadqiqotlar natijalari umumlashtirildi.

¹ “Ubaydullanoma”.-Toshkent. 1957. 220 -bet.

² Shu erda: 221- bet.

Xullas, manbalarni o'rganish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar, tajribalar umumlashtirilib, kelusida amalga oshirilajak tadqiqotlar uchun eng qulay va istiqbolli tadqiq metod va usullarini aniqlab, belgilab va ishlab chiqib, ularning eng zamonaviylari va samaradorlarini amaliyotga qo'llashni tavsiya etish zarur.

So'nggi paytda zamonaviy kompyuterlarning yozma manbalarni tadqiq etish imkoniyatidan foydalanish vaqti keldi. Bu o'rinda zamonaviy talaba va pedagog inturnet xizmatidan bemalol foydalana olishi talab etiladi.

Umuman, nazariy va amaliy manbashunoslik biri-birini to'ldiradi, biri ikkinchisi uchun asosiy tadqiqot yo'nalishi va uslublarini belgilasa, ikkinchisi birinchisi uchun faktik material jamlab, asos bo'lib xizmat qiluvchi dalillarni yig'adi.

Amaliy manbashunoslik nazariy bilim va tajriba asosida manbashunoslikning konkret, muayyan sohasi, bo'limi, davri masalasi yoki biror manba yuzasidan amaliy, praktik tadqiqot olib boradi, arxiv, muzey, kutubxona va shaxsiy majmualarda mavjud yozma manbalarni o'rganib, eng qimmatlilarini ilmiy muomalaga olib kirib, keng jamoatchilik ma'naviy mulkiga aylantiradi.

Kodikologik ma'lumot. Kodikologik ma'lumot yoki tahlil deganda yozma manba, uning muallifining nomlari va noyob qo'lyozmalar to'g'risidagi ma'lumotlarni bayon etish tushuniladi. Bunday ma'lumotlar 5 dan 9 gacha bo'lishi mumkin. (Bundan ortiqcha ma'lumot talabani e'tiborini susaytirishi mumkin). Bular kodikologik yoki qo'lyozma to'g'risidagi ma'lumotlar hisoblanadi. Kodikologiya so'zi lotincha ñodex-kodeksdan olinga bo'lib qo'lyozma kitobning o'ziga xos xususiyatlarini anglatadi.

Kodikologik ma'lumotlar asar nomidan tashqari yana quyidagilardan iboratdir:

1. Muallifning nomi (hayot yillari);
2. Asarning yaratilgan vaqti;
3. Qo'lyozmaning tartib raqami va saqlanayotgan joyi;
4. Eng qadimgi qo'lyozmaning yaratilgan vaqti va joyi;
5. Qo'lyozmaning varaqlar soni va o'lchami.

Ularining ayrimlarini B.A.Ahmedov manbaning tashqi belgilari-qo'lyozma muqovasi, qog'ozi va xatidan tashqari asarning yozilgan vaqti, joyi, muallifi, yozilish sabablari, asar yozilgan vaqtdagi ijtimoiy-siyosiy muhit, deb tushuntiradi¹.

Bular qo'lyozma asar to'g'risidagi eng ixcham kodikologik ma'lumot hisoblanadi.

Asar muallifi va uning yashagan davri. Qo'lyozmadagi asar muallifi va uning yashagan davri to'g'risida ixcham ma'lumot keltirilishi zarur. Odatda sharh tarixchilari nomlari ixcham tarzda va to'la keltirilishi, imkon darajasida nomlar originalda ya'ni arab alifbosida berilishi kerak. Muallifning tug'ilgan yili va vafoti, yaratgan asosiy asarlari, ularning qisqacha mazmuni keltirilishi maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, muallif yashagan davr, jamiyat to'g'risida ham talabalarga tushuncha berish zarur.

Asarning tarkibi va mazmuni ta'klili. Talabalarga manbaning kodikologik xusiyatlaridan tashqari yozma manbalardagi asarning tarkibi va umumiy mazmunini ham tushuntirish lozim. Bularni B.A.Ahmedov manbaning ichki belgilari deb atagan². Asar mazmuni va uning tarkibini tushuntirishda pedagoglar talabalarga quyidagi ilmiy ma'lumotlarni berishi zarur deb hisoblayman.

1. Asarning umumiy xarakteri;
2. Asarning tarkibini tahlili;
3. Asarning mazmunini tahlil qilish, g'oyaviy-siyosiy saviyasi va ilmiy qiymatini aniqlash masalalari nazarda tutadi;
4. Asarning o'ziga xos xususiyatlari;
5. Asarning o'z sohasiga qo'shgan yangiligi va uning ilmiy ahamiyatini aniqlash.

Manbadagi asarning umumiy xarakteri. Manbadagi asarning umumiy xarakteri deganda, asar mazmunining umumiy tarixga, masalan, «Tarixi Tabariy», «Ravzat us-safo», «Jomi ut-tavorix» kabi asarlarga xos xususiyatlarini aniqlash

¹ Axmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T., 1991. 17- bet

² Shu yerda: 20- bet

nazarda tutiladi. Yoki sulolalar tarixi-«Tarixi Bayhaqiy», «Tarixi salotini mang`itiya» kabi asarlarga xos xususiyatlarni aniqlash tushuniladi.

Bulardan tashqari yana xotira xarakterdagi manbalar- «Temur tuzuklari», «Boburnoma», «Tarixi Rashidiy» kabi asarlar xususiyatlari ham mavjud.

Sof tarixiy asarlardan tashqari manba sifatida yana tazkiralalar-shoirlar, adiblar va tasavuf namoyondalari to`g`risidagi majmualar ham katta ilmiy tarixiy ahamiyatga ega.

Din namoyondalar to`g`risida agiografik xarakterdagi asarlar ham muhim tarixiy manba bo`lib xizmat qilishi mumkin. Bulardan tashqari yozma yodgorliklardan, ayniqsa, maktublar va hujjatlar namunalaridan manbashunoslik darslarida va shu sohaga oid maxsus tadqiqotlarda foydalanish mumkin¹.

Bu yerda keltirilgan asar xakteri to`risidagi ma`lumotlar bakalavrlar uchun kifoya deb hisoblayman. Yozma manba va undagi asar to`risidagi boshqa tafsilotlar maxsus ilmiy tadqiqotlarda istifoda etiladi.

Asar tarkibining tahlili. An`anaga ko`ra, tarixiy asarlar «Bismillohi Rahmonu Rahim» so`zidan keyin hamd, tahmid – Allohga hamdu sano bilan boshlanadi. So`ngra na`t - Muhammad Payg`ambarning ta`rifi, maqtovi bitiladi. Yana to`rt sahobalar – Xalifai Roshidin ya`ni to`g`ri yo`ldan yurgan xalifalar - Abubakr Siddiq, Umar, Usmon va Alilarning madhi o`rin oladi. Shundan keyin tarixchi o`z asariga homiylik qilgan shaxsni ulug`laydi. Alohida ibora «Ammo ba`d» so`zidan so`ng muallif o`zi va yozmoqchi bo`lgan asari to`g`risida ixcham ma`lumot yoki shu xususida ayrim tafsilotlarni zikr etadi. Buni mualliflar muqaddima yoki debocha deb ataydilar. Mana shundan so`ng asarning asosiy mazmuni bayon etiladi. Tarixiy asarlarda asosan ikki uslubda voqealar bayon etiladi².

a) Xronologik tartibda ya`ni yilma-yil. Bu tartibda «Tarixi Tabariy», «Mujmali Fasixiy», «Matla` as-sa`dayn» va «Boburnoma» kabi asarlar yaratilgan.

¹ Axmedov B. O`zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T., 1991. 63 -68, va boshqa betlar.

² Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik, Toshkent, 2000. 37-bet

- b) Tarixiy asarlarda eng muhim voqealar alohida sarlavha ostida bayon etiladi.

Bundan tashqari turli hududlarda yuz bergan voqealar alohida bayon etilishi mumkin. Yana ayrim tarixiy asarlarda yuqoridagi usullar aralash holida ham kelishi mumkin.

Manbaning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etish. Yozma manbalar to'g'risida talabalarga ma'lumot berishda ularning har birining o'ziga xos xususiyatlarini ajratib ko'rsatish juda muhimdir. Chunki har bir manba, asar albatta boshqalardan qator xususiyatlari bilan, qaysi voqealarni bayoni mavjudligi bilan, qay tarzda bayon etilishi bilan, qanday manfaatlarni ifoda etgani bilan o'zaro farqlanib turadi. Asarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashda uning qanday tarixiy asarlarga o'xshashligi, ulardan farqi, hamda qanday manbalardan foydalanib yaratilganligiga alohida e'tibor berish zarur.

Asarning o'z sohasiga qo'shgan yangiligi va uning ilmiy ahamiyatini aniqlash. Yozma manbadagi asar mazmunining tahlili, uning tarix fani taraqqiyotiga qo'shgan yangiligi, hissasi bilan belgilash bilan yakunlanadi. Ya'ni qaysi voqealar birinchi bor yoritilgan. Avvalgi yoritilgan voqealar bayoni qay tarzda talqin etilgan. Asarda bayon etilgan voqealar yurtimiz taraqqiyotiga qay tarzda ta'sir etgan. Aynan shu masalalar asarning yurtimiz tarixini o'rganishdagi ilmiy ahamiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

Manbaning o'rganilishi, uning tarixnavisligi. Manbaning o'rganilishi, uning tarixnavisligi maxsus qo'shimcha tarixnavislik fanida qay darajada yoritilganligini aniqlash ham muhim ahamiyatga ega. Chunki bo'lg'usi pedagoglar ushbu manbalar ustida mustaqil tadqiqot olib borishlari uchun ilmiy asos yaratiladi. Manbaning o'rganilish tarixi maxsus tarixnavislik yordamchi fanida tadqiq etilsa-da, manbashunoslikda ham uning to'g'risida ixcham ma'lumot berish zarur deb o'ylayman.

Bunda asosan manbaning qo'lyozmalari qay darajada o'rganilgani, asarning asl matni, zamonaviy matbaa usulida-faksimile, litografik va terma tarzda chop etilganmi, noshir ya'ni nashrga tayyorlovchi nomi, nashrga yozilgan so'z boshi,

ilova qilingan izohlar va ko'rsatkichlar mavjudligini qayd etish maqsadga muvofiqdir.

Manbaning o'rganilishi, tarixnavisligi oxirida asardagi ma'lumotlar qanday maxsus tadqiqotlarda, darslik va qo'llanmalarda yoritilganligi bayon etiladi.

Ayni paytda og'ir va mashaqatli mehnatlar evaziga yaratilgan har bir kitobning o'zi shubhasiz katta bir san'at asari edi. Bunday kitoblar asosan shohlar, amirlar, xonu sultonlar buyurtmalari asosida yaratilgan va maxsus kutubxonalarda e'zozlab saqlangan. Tarixdan ma'lumki, Boysunqur Mirzoning o'z shaxsiy kitobxonasi bo'lib, unda nafaqat mahalliy, balki butundunyodan keltirigan qimmatbaho bezaklar tushurilgan kitoblar ham saqlangan. Yoki ulug' bobokalonimiz Amir Temur kutubxonasi ham shunday benazir bo'lgan. Bu haqda olim Ulug'bekning shogirdi Ali Qushchining ma'lumotlari guvohdir.

Kitoblar asosan qo'lda ko'chirilgan. Qo'lda ko'chirilgan kitoblar nafaqat mazmunan, balki tashqi ko'rinishi va bezagi jihatdan ham kitobxonlarning talab-ehtiyojlari va didiga javob berishi, odamlarda ma'naviy va estetik dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qilishi lozim edi. Hozida O'zFA Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan qirq mingdan ziyod qo'lyozmalardan ko'pchiligi shunday nafis bezaklar bilan bezatilganki, ularni haqli ravishda san'at asari deyish mumkin. Ayni paytda fan sohasida bu san'at usullari qaysi davrda yaratilganligi haqida bilimlarga ega. Binobarin xuddi shu jihatlar asarning yaratilgan vaqtini oydinlashtirishga xizmat qiladi.

Bu nafis kitoblar bugunda tarixiy manbadir. Manbalarni o'rganishda mavhumlikdan hayotiylikka, aniqlikka tomon har bir voqea hodisani churur mantiqiy tahlil qilishimiz, xolisliyk tamoyiliga amal qilishimiz lozim. Umuman ajdodlarimiz yaratgan fan va madaniyatning qaysi sohasini, tarmog'ini ko'zdan kechirmaylik, ona diyoyimiz asrlardavomida jahon svilizatsiyasining oldingi saflarida joy olganligini guvohi bo'lamiz. Ulug' bobokalonlarimiz yaratgan tarixiy merosni o'rganish biz yoshlar uchun ham qarz ham farzdir.

2. Arab tilidagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi

O'zbekistonning VII asr oxiridan boshlab, XII asrgacha bo'lgan tarixi ko'proq va deyarli arab tilidagi yozma manbalarda yoritilgan va bu an'ana keyincha ham Temuriylar davrigacha davom etgan. Bu davrda yurtimiz avval arab xadifaligi tarkibida, so'ngra Somoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Xorazmshohlar davlatlarini boshdan kechirdi. Arab tilida vatanimiz tarixiga oid yozma manbalarni mualliflarning kelib chiqishiga qarab, ikki guruhga ajratish mumkin.

Birinchi guruh - arab tilida ijod etgan yurtimizdan chiqqan tarixchi va olimlar. Bular Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud Zamaxshariy, Abu Said Sam'oniylar, Shahobuddin Muhammad Nisoviy va boshqalardir. Ushbu muarrixlar asarlarida ona vatanga muhabbat alohida namoyon bo'ladi, bu ayniqsa Abu Rayhon Beruniyning "Osor ul-boqiya" asarida xalqimiz qadimgi madaniyati to'g'risidagi ma'lumotlarida alohida ko'zga tashlanadi.

Ikkinchi guruh - xorijlik olimlardan iborat bo'lib, ular yaratgan arab tilidagi asarlarida yurtimiz tarixi madaniyati, siyosiy-ijtimoiy hayoti yoritilgan. Ushbu mualliflarning eng yiriklari Abulhasan Madoiniy (vaf. 840 y.), Abulabbos al-Ya'qubiy (IX asr), Abubakr al-Balazuriy, Ibn Xurdodbeh (820-taxm.913), Abu Ja'far Tabariy (839-923 y.), Ishoq al-Istahriy (850-934 y.) va boshqalardir.

Mazkur muarrixlar yurtimiz hududini umummusulmon olami, arab xalifaligi bir qismi sifatida yoritganlar. Ular asosan arab xalifalikni ikki qismga, ya'ni arab va a'jam - g'ayri arabga ajratib o'rganar edilar. Arablar tomonidan yurtimizga berilgan nom Movarounnahr – daryoning u yog'idagi mamlakat mazmunini bildiruvchi jug'rofiy nom bizgacha yetib kelgan bo'lib, asosan arab mualliflari asarlarida iste'foda etiladi¹.

Arab tilida yaratilgan tarixiy asarlar yoki yozma yodgorliklar quyidagi umumiy xususiyatlarga ega. Ular garchi arab tilida yozilgan bo'lsa-da, barchasida

¹ Hasaniy M. Sharq qo'lyozmalarini tavsiflash fihristlash. T. 2004. 24 – bet.

umumiy tarixni qamrab olishga, ya'ni tarixni jahon tarixi sifatida idrok etishga, talqin qilishga intilish alohida sezilib turadi. Bu manbalar uchun ilk tarixiy asar va namuna sifatida “Qur’oni karim” olinadi. Kitoblar ichida tarixchi o’zining “Qur’oni karim”, hadislar va “Payg’ambarlar qissalari”, diniy rivoyatlarni ya’shi bilishini namoyish etishga va ulardagi mashhur va ma’lum voqea, hodisa, rivoyat, aqidalardan unumli foydalanishga intilganlar.

Arab tilidagi yozma manbalarining eng qadimgilari asosan mumtoz yozuv turlaridan kufiyda “Qur’oni karim” va tafsirlar, hadislar **nasx**, **suls** yozuvlarida bitilgan. XV asrdan so’ng istemolga nasta’liq yozuvi kirgan. Alohida farmon va hujjatlar **nasta’liq** yozuvida bitilgan.

Tarixiy asarlar mazmuni va tarkibiga kelganda shuni aytish kerakki, ularda matn an’anaviy Alloh hamdi – tahmid, payg’ambarimiz na’tlari, to’rt sahoba yoki sahobai roshidin ta’rifi kelib, undan so’ng asar kimga bag’ishlangan bo’lsa, odatda ular yuksak lavozimdagi shaxslar yoki hokimlar bo’lgan, o’sha homiylarga bag’ishlov maqtov yoziladi va ana shundan keyin kamtarin muallif o’zi haqida, qanday asar yozmoqchi ekanligi, uning nomi va asarning ixcham maxmuni yoki zamonaviy til bilan aytilsa, annotatsiyasi bayon etiladi.

Asarning oxiridagi xotima – kolofonda esa, muallif asarini tugatib olgani uchun Allohga shukronalar keltirib, mazkur qo’lyozma asar va uning ushbu nusxasi, ko’chirilish joyi va tarixi, xattoti haqida ma’lumot keltiriladi. Tarixiy asarlarda keltiriladigan “Qur’oni karim” oyatlari va “Hadisi sharif” namunalari odatda asosiy matndan ajratib, boshqa siyoh bilan va ko’pincha boshqa yozuv, xat turi, masalan kufiy, nasx yoxud suls yozuvida boshqacha siyoh bilan bitilib, alohida ziynatlanadi.

Tarixiy asarlar qo’lyozmalari o’z davri an’analariga mos ravishda charm muqova–jildlarga olingan, kitob boshlanishi shams, unvon, sarlavha, zarvaraq naqshlari bilan, matn o’rtalarida lavha naqshlar va mo’jaz rasmlar bilan bezatilgan. Namuna sifatida Beruniyning “Osor ul-boqiya” asarining mo’tabar qo’lyozmasini ko’rsatish mumkin. Beruniyning bu asari o’ziga xos bir san’at namunasi hisoblanadi. Undagi mo’jazlik, ilovalar joylashuvi shunday berilganki, u

kitobning ilmiy va barqarorligini ta'minlagan, o'quvchini kitob bilan muomala qilishini osonlashtirgan.

Umuman, arab tilida yurtimiz tarixiga oid manbalar bilan tanishish ularning ham son jihatidan ko'pligi, ham ilmiy saviyasi juda yuqori ekanligi guvohi bo'lamiz. Garchi qomusiy olimimiz Beruniy arablarda tarix yaratish an'anasi juda qadimiy va boy emasligi haqli ravishda qayd etilgan bo'lsa-da, arab xalifaligi shakllanganidan so'ng, yunon, eron, yahudiy va nasroniy tarix an'alaridan ijobiy va ijodiy foydalangan arab va asosan arab tilida ijod etuvyai muarrixlar ham arab xalqlari, ham arab xalifaligi hududiga kirgan yoki unga qo'shni bo'lgan xalqlar tarixini yozishda juda katta hissa qo'shdilar.

Arab tilida yozilgan asarlarning ko'pchiligida mualliflar o'z fikr va bilgan ma'lumotlarini, ayniqsa ichki kechinmalarini, yohud haqqoniy voqealikni xolisona bayon etishga jur'at eta olmaganlar. Ba'zan hadisda, yoki shariyatda bunday deyilgan, qabilida turtki berib o'tganlar, xolos. Haqiqat yopiqligicha qolgan. Tarixiy asarlarning tahlili o'ziga xos bilimlarni talab qiladi. Bunda tahlil etilayotgan masala albatta boshqa bir su masalaga berilgan ta'rif bilan solishtirish zaruruyatini keltirib chiqaradi. O'tmishda arab tilidagi asarlarni og'ir va murakkab davrlarda yaratilganligini hisobga olsak, uni ilmiy muomalaga kiritish naqadar masaqatli ish ekanligini anglaymiz. Ayni paytda kitoblarning o'qilishida ham qiyinchilik mavjud. Ba'zi bir tarixiy kitoblarda arab alifbosida yozilgan harflarda belgili nuqtasi tushirilib qoldirilganligi bilan izohlanadi. Bu kamchilik bo'lmasdan, aynan asarlar shunday yozilgan va faqat o'qimisli kishilargina tushuna olgan.

Shuning bilan birga, yurtimizdan yetishib chiqqan tarixchilarimiz ham arab tilida, ayniqsa Beruniy, Sam'oniy, Shahobiddin Nisoviy kabi tarixchilar ajoyib asarlar yaratib, arab tilidagi tarix ilmi taraqqiyotiga munosib ulush qo'shdilar. Ya'ni arab tilidagi manbalarni o'rganish hali o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Ular xalqimiz boy merosining ajralmas qismi bo'lib, o'tmishdagi yuksak taraqqiyotimiz guvohidir.

3. Fors tilidagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi.

Arab xalifaligining siyosiy, iqtisodiy va harbiy qudratining zaiflashuvi va mahalliy hokimlarning kuchayishi asta-sekin markaziy hukumat nomigagina Bag'dodda bo'lib, uning o'lkalardagi noiblari deyarli mustaqil davlatlar sifatida faoliyat ko'rsata boshladilar. Bu esa madaniyat, ilm-fan sohasiga katta ta'sir o'tkazdi.

Nomigagina xalifalikka qaram mamlakatlarida avval oddiy xalq orasida, asta-sekin olimlar va davlat ayonlari va rahbarlari orasida arab tili bilan fors va turkiy tillarining iste'mol etilishi, keyincha arab tili din va diniy bilimlar tiliga aylanib, ayniqsa she'riyat va tarixda forsiy va turkiy tillar ma'lum mavqega ega bo'lib, ularda ilmiy, badiiy va tarixiy asarlar yaratildi, davlat hujjatlari yuritila boshlandi. Bora-bora forsiy til davlat tili darajasiga ko'tarilib, bu tilda juda katta hududda badiiy va tarixiy asarlar yaratildi.

Masalan, Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali YAzdiyning "Zafarnoma" asarlari, Mirzo Ulug'bek rahnamoligi va ishtirokida bitilgan "Tarixi ulusi arba" ("To'rt ulus tarixi"), Muhammad Mirxondning "Ravzat us-safo" ("Jannat bog'i"), Mirzo Haydarning "Tarixi Rashidiy" va boshqalar forsiy tilda bitildi. Movarounnahrda forsiy va turkiy til doimo yonma-yon iste'mol etilar edi¹.

Bizning tariximizga oid salmoqli tarixiy manbalar avval arab tilida yaratilgan bo'lsa, ayniqsa, davlat rahbarlari yoki hokimlar arab bo'lganlarida, keyincha forsiy tilda bitildikim, bu til ilmiy doiralar, madrasa va maktablarda umumiy taraqqiyot darajasini belgilovchi zarurat sifatida o'rgatilar va XIX oxirigacha, ziyoli oilalarda vrub tili din va "Quro'ni karim" tili sifatida, she'riyat va boshqa sohalar uchun forsiy va lna turkiy tillari iste'foda etilar edi.

Forsiy tilda bitilgan tarixiy asarlar an'anaga ko'ra arab tilida nomlanar, ularda ham islomiy manbalar va islom tarixiy asarlari xususiyatlari yaqqol ko'zga tashlanar edi. Hatto yozuv yoki xat turi arabalifbosida bo'lib, keyinchalik forsiy va turkiy til xususiyatlarini hisobga ogan holda yigima sakkiz

¹ Рукописная книга в культуре народов Востока. Кн. 1., 1987, стр-56,

arab harfiga to'rt harf qo'shildi va natijada arab yozuviga asoslangan fors va turkiy til yozuvi vujudga keldi.

XIV asrgacha asosan arab yozuvi klassik turlari kufiy, nasx, suls iste'molga kiritilgan bo'lsa, XV asrdan boshlab yangi nasta'liq yozuvi Temuriylar davrida ixtiro etilib, iste'molga kiritilildi va bu yozuy badiiy va tarixiy asarlarda etakchi o'rin egallaydi. Ayniqsa bu xonliklar davrida yuqori bosqichga ko'tarilgan.

Ammo "Quro'ni karim" oyatlari, hadislar an'anaga binoan arab tilida bitilar va so'ngra forsiy va turkiy tilda ularga izoh, tavsir keltirilar edi.

Forsiy tilning tarixiy manbalar tiliga aylanish va taraqqiy etish davri kitobsan'atining yuksak taraqqiyot davriga ham to'g'ri keladi. Aksariyat forsiy tildagi tarixiy asarlar yuksak sifatli qog'ozga bitilar, kitob turli ajoyib naqshlar va mo''jaz rasmlar bilan ziynatlanib, saroy kutubxonalari va ayonlar uchun yaratilgan mo''tabar qo'lyozmalar tilla va kumush suvlari bilan bezatilib, kitobot san'atining shoh asarlari darajasida yaratilib, yuksak san'at namunalariga aylantirilar edi.

An'anaviy ulkan umumiy tarixga oid, barcha xalqlar tarixini qamrab oluvchi mahobutli asarlar o'rnini asta – sekin alohida davr va sulolalar tarixiga bag'ishlangan kitoblar paydo bo'lib, ularning o'rnini egallay boshladi.

Eng qadimgi forsiy tilda bitilgan manba Narshaxiyning «Buzoro tarixi» asari bo'lsa, temuriylar davrida Shomiy, Yazdiy, Hofizu Abru, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir kabi yirik muarrixlar asarlar yaratdi. So'nggi forsiy tildagi manbalardan biri sifatida Ahmad Donish tarixiy asarlarini eslatish mumkin¹.

Forsiy tilda bitilgan tarixiy manbalarga xos xususiyatlardan biri matnda voqealar bayoni ichida she'riy lavhalar ishlatilishi va badiiy – she'riy asarlarda konkret tarixiy shaxslar nomlari obraz, timsol sifatida juda ko'p ishlatilishidir.

¹ Hasaniy M. Sharq qo'lyozmalarini tavsiflash fihristlash. T. 2004. 28- bet.

Forsiy tildagi manbalarni, bu bebaho merosdan xalqimizni, ayniqsa yoshlarimizni qanchalik ko'p babahramand etsak, milliy ma'naviyatimizni yuksaltirishda, jamiyatimizda ezgu insoniy fazilatlarni kamol toptirishda shunchalik qudratli ma'rifiy qurolga ega bo'lamiz. Ma'lumki, biron-bir xalq ma'naviyatiga xos qadriyatlarning boshqa xalqlar tomonidan tanolinishi, tabiyki, ana shu xalq tarixiga nisbatan chuqur hurmat ifodasidir. Bunday e'tirof xalqning g'urur va iftixori, milliy o'zlikni yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Tariximizning qaysi davrini olmaylik, yurtimizda ilmu - ma'rifat va yuksak ma'naviyatga intilish hech qachon to'xtamaganini, xalqimiz dahosining o'lmas timsoli sifatida eng og'ir va murakkab davrlarda ham yaqqol namoyon bo'lib kelganligini ko'rishimiz mumkin. Prezidentimiz I.A. Karimov "Ana shu fikr va xulosalardan kelib chiqqan holda, "Biz kimmiz?" degan savolga javob bermasdan turib, eng muhimi, ma'naviy boylikni, ma'naviyatni yuksaltirishga doimiy intilmasdan turib, eng muhimi, ma'naviy boylikni, ma'naviyatni yuksaltirishga doimiy intilmasdan turib biz o'z oldimizga qo'ygan ezgu maqsadlarga erishish mumkin emas, desam, qalbimdan chuqur joy olgan fikrni aytgan bo'laman"¹ deb ta'kidlaydilar.

Yurtimiz hududida yaratilgan forsiy tildagi tarixiy manbalarda ham arabiy, ham turkiy, ayrim hollarda mo'g'ul tili elementlari, so'zlar, iboralar, atamalar va hujjatlar urashi va mavjud bo'lishi biz uchun bir tabiiy holdir. Chunki o'tmishda xalqimiz ziyolilari va namoyandalari uchun bir necha tilni bilish va ularni ishlatish odatiy hol edi. Yaratilgan asarlarda xox turkiy, xox forsiy bo'lsin, har ikki xalq adabiyot yoki tarixiy asarlarida ilodiy mahorati va tajribalaridan mohirlik bilan foydalanganlaini ko'ramiz va bu mushtaraklik asrlar osha mualliflar uchun an'ana tusiga kirganligiga amin bo'lamiz. Hazrat Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy singani buyuk shoirlarning asarlari bunga guvoh. Eng muhimi har ikki til namoyondalari bir - birining ijodini o'rgangan, to'ldirgan va muallifga murabbiy sifatida qaragan.

¹ I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. T"Ma'naviyat", 2008. 172-bet

4. Turkiy tildagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi.

Boy yozma merosimiz, tarixiy manbalarimiz shakllanishi va yaratilishida turkiy-o'zbek tilining alohida o'rni bor. Lekin yurtimizda siyosiy hokimiyat avval arablarda, so'ng forsiy zabonli sulonlarda bo'lgan zamonlarda arab va fors tili davlat tili sifatida iste'foda etilib, bu tillarda rasmiy hujjatlar, tarixiy manbalar yaratildi. O'sha davolarda ham Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk", Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilik" kabi yirik yozma manbalarning yaratilishi turkiy tilning qudrati, salohiyati va kuchi yetarli ekanini namoyish etdi.

Bundan tashqari, uzoq muddat davomida xalqimiz yetakchi ziyolilari va jonkuyarlari "Qur'oni karim" tafsirlari, "Hadisi sharif" va "Qisas ul-anbiyo"larni o'z turkiy tilimizga o'girishga va moslashtirishga harakat qilganlar. Bizning boy diniy merosimiz bilan bog'liq kitoblar o'z tadqiqotchilarini kutmoqda. Keyingi mustamlaka davri siyosatida xalqimizga arab va fors tili, go'yoki chet tili, yot til sifatida ko'rsatilib, bu tillardagi boy merosimiz bizga begona, eskirgan, qoloq o'tmish merosi sifatida tushuntirilib kelindiki, natijada bizning ma'naviy dunyomiz ma'lum darajada kambag'allashdi, xalos.

Afsuski, arab yozuvidagi boy merosimizni tushunmaydigan, undan yotsiraydigan, eng fojialisi, tushunishni ham xohlamaydigan ziyolilar guruhi vujudga keldi. Ular tomonidan arab alifbosi asosidagi yozuvimiz eski o'zbek yozuvi deb atala boshlandi.

Mahmud Qoshqariyning "Devoni lug'tit turk", Yusuf Xos Hojibning "Qutatg'u bilik", Ahmad Yugnakiyning "Hibbat ul-haqoyiq" kabi asarlari garchi arab yozuvida bitilgan bo'lsa-da, aslida turkiy tilda bitilgan. Bu asarlar qadimiy turkiy tilda bitilgan asarlar hisoblanadi. Birgina Mahmud Qoshqariyning "Devoni lug'tit turk" asarida turkey til gramatikasining asoslari mujassam. Haligacha mazkur asarlar xalqimizning bebaho asarlari sifatida o'rganiladi va bu asarlarni o'rganish uchun ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Bugunda biz Alisher Navoiyni o'zbek adabiy tili asoschisi deb tan olganmiz. Uning "Muhokamat ul-lug'atayn" nomli asarida qayd qilinishicha, hokimiyat

arablarda bo'lganida ular o'z tilidagi madaniyatni ravnaq toptirishga homiylik qildilar va rag'batlantirdilar. Undan so'ng fors tilidagi madaniyatga e'tibor berildi. Va nihoyat Temuriylar saltanati o'rnatilgach, turkiy-o'zbek tilining va turkiy madaniyatning taraqqiy etishi uchun katta imkoniyatlar yaratildi. Ayniqsa Navoiyning taklifiga binoan tarixiy asarlar bitilishi fikrimizni isbotlaydi. Bu haqda Navoiy shogirdi Mirxond haqida shunday deb yozgan: “bu faqir iltimosi bilan ofariniydin bu kungacha tarixi jomiy bitibdurkim, tasnifga etubdur, insholloh, tugaturga tavfiq topgaykim, tavorix orasida andin muayanroq tarix bo'lmagusidir”¹. Uning homiyligida Mirxondan tashqari, Xondamir, Vosifiy va boshqa tarixchilar kamolot shohsupasining yuqorisiga ko'tarildilar.

Bizning tilimizdagi yozma manbalar faqat hozirgi Respublikamiz hududi bilan chegaralanib qolmay, balki Alisher Navoiy iborasi bilan aytilsa, Xitodin to Xurosgacha, hatto Idil (Volga) daryosi bo'ylarigacha bo'lgan joylarda turkiy til tushunilgan, yozma manbalar, madaniyat obidaları yaratilgan.

Birgina xarakterli misol. Buyuk boburiylar oltinchisi Avrangzeb Olamgir (1657-1706 yy.) o'zining Rus podshohiga jo'natgan rasmiy maktubini turkiy tilda bitgan va bu muhim hujjat rus solnomalarida saqlanib qolgan.

XIII asrda Qul Ali tomonidan turkiy tilda “Yusuf va Zulayho” dostoni Oltin O'rdada bitilgan. Birinchi turkiy tildagi aruz risolasi XV asr o'rtalarida Misrda yaratilgan.

Mo'g'ul hokimlar huzurida baxshi – kotiblarning bo'lganligi va nihoyati XIV asr oxiriga borib “Temur tuzuklari”ning yuzaga kelishi turkiy-o'zbek tilining taraqqiyoti uchun katta xizmat qildi. Nosiriddin Rabg'uziyning “Qisas ul-anbiyo” asarining yaratilishi, “Tarixi Tabariy”, Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”, Muhammad Mirxondning “Ravzat us-safo” kabi yirik asarlarning turkiy tiliga o'girilishi, Durbek, Sayid Qosimiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Hofiz Xorazmiy kabi shoirlar ijodi turkiy-o'zbek tilining jahondagi taraqqiy etgan adabiy va ilmiy til ekanligini ko'rsatdi.

¹ Alisher Navoiy. T. “Kamalak”, 1991, 17-bet.

Alisher Navoiy yirik badiiy asarlari, “Xamsa” va “Lison ut-tayr” dostonlari, “Xazoyin ul-maoniy” nomli to’rt devonlari qatorida yaratilgan nasriy tarixiy asarlari, xususan tarixga oid “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Tarixi muluki Ajam”, “Xamsat ul-mutaxayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Vaqfiya”, “Mahbub ul-qulub”, “Majolis un-nafois”, “Nasoyim ul-muhabbat”, “Munshaot” asarlari juda katta tarixiy ahamiyatga molik manbalarning yaratilganligi keyingi davrlarda turkiy-o’zbek tilining rivojiga ulkan hissa bo’lib qo’shildi.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Vaqoyi” (“Boburnoma”, 1530 y.) asarining yaratilishi jahonshumul ahamiyatga molik manba sifatida ijod etilganligini ko’rsatadi. Chunki bu obida to’rt marta fors tiliga, uch marta ingliz tiliga to’la tarjima qilinib, birgana forsiy qo’lyozmalarning juda ko’p tarqalganligi, o’n uch qo’lyozmaga ko’plab mo’jiz rasmlar bilan ziynatlanganligi, asl matnning sakkiz marta chop etilishi, o’ndan ziyod inglizcha qisqa nashrlar yuqoridagi fikr isboti uchun kifoyadir.

Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasi ham XVI asrda uch marta fors tiliga tarjima qilingan. Yana Muhammad Solih, Abuloziy Bahodirxon, Munis, Ogahiy, Bayoniy, Hakimxon To’ra va boshqalarning tarixiy asarlari juda muhim va qimmatli manbalardir.

Ayniqsa, XIX asrda Xorazmda va Sharqiy Turkistonda turkiy tilga katta e’tibor tufayli ko’plab tarixiy, diniy va badiiy asarlar forsiy, arabiy tillaridan tarjima qilindi, yangi asarlar yaratilishiga imkon yaratildi.

Umuman, XX asr birinchi choragigacha turkiy - o’zbek tillarida qator tarixiy manbalar yaratilgan edi. Bu davrgacha bitilgan bizning tilimizdagi obidalar arab alifyuosi asosidagi yozuvlarda bitilgan edi.

1929 yili alotin alifbosiga o’tildi. 1940 yili rus-kirill alifbosi kiritildi.

Mustaqilligimiz bizga yana lotin alifbosini qayta tikladi. Albatta, lotin alifbosi rus-kirill alifbosiga nisbatan ko’plab turkiy xalqlar uchun qabul qilinganligi bilan qator afzallikka ega. Lekin deyarli XIII yoki XII asr davomida yaratilgan manbalar taqdiri nima bo’ladi? degan savol kishini o’ylantiradi.

Bo'lg'usi tarixchilarga fors, arab tili asoslarini o'rgatilishi, arab yozuvidagi manbalardan foydalanish malakasini hosil qilish qay darajada?

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tarixga e'tibori va xilqimiz boy madaniyatini o'rganishga, qadolashga intilishi kishida umid va kelajakka ishonch uyg'otadi. Darhaqiqat, "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q"¹.

X-XIV asrlarga oid turkiy tildagi yozma manbalar nisbatan kam saqlanib qolgan. Mavjudlari esa hali munosib tarzda manbashunoslik nuqtai-nazaridan o'rganilib, ilmiy muomalaga kiritilgani yo'q. Ya'ni u manbalar tarix ilmida o'z o'rnini egallagani yo'q.

X-XIV asrlarga oid turkiy tildagi yozma manbalar to'g'risida shuni qayd etish zarurki, ularda ham arab va fors tillaridagi manbalarga xos umumiy xususiyatlar o'xshash desak bo'ladi. Yozuv xususida turkiy va fors tili harflari aynan bir xil, ya'ni 32 harfdan iborat.

Turkiston kitobi tarixining tadqiqotchisi E.O.Oxunjonov o'z ilmiy izlanishlarida yozma manbadarni kitobat tarixi nuqtai nazaridan ochib bergan.

XV asrdan boshlab yaratilgan tarixiy, badiiy va ilmiy asarlar qo'lyozmalari, kitoblari birinchi navbatda yozuv, xat turi xususiyatlari, kitobat fani, san'ati jihatidan alohida yuksak saviyasi, badiiy ziynat-bezaklari bilan ajralib turadi. Aksariyat manbalar Temuriylar davrida Mir Ali Tabriziy tomonidan ixtiro qilingan eng go'zal nasta'liq xatida bitilgan.

Temuriylar va Shayboniylar davrida hamda keyinroq yaratilgan qo'lyozmalar asosan podshoh va a'yonlar uchun mo'ljallangan. Mana shuning uchun ham ular kitobat san'atining shoh asarlari darajasida yaratilgan.

XVIII-XIX asrlardagi yozma manbalar qo'lyozmalarini ikki guruhga ajratish mumkin. Bir guruhi – shohona qo'lyozmalar. Ikkinchi guruhi esa keng jamoatchilik va o'rta hol ziyolilar uchun yaratilgan qo'lyozmalar¹. Bularning har biri material va saviya bilan ajralib turadi. Ikkinchi guruh qo'lyozma kitoblarida matn mazmuniga ham e'tibor berilgan, lekin qo'lyozma uchun ishlatilgan

¹ I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T. "Sharq". 1998. 12- bet.

¹ Munirov Q. Sharq qo'lyozmalari T. 1962. 34- bet.

materiallar, ziynat va bezaklar o'rta miyona, baholi qudrat, ammo yetarli san'at asari va ilm-fan uchun bimalol foydalansa bo'ladigan manba saviyasida yaratilgan.

XIX asrda ko'proq qo'lyozmalarni yozishda ilm ahli orasida xatti mulloyi, talabalar xati va yangi ixtiro qilingan shikasta xati keng tarqaldikim, shiddatli taraqqiyot, ayniqsa toshbosma va mixbosma kitoblarning ko'payishi, an'anaviy mo''tabar qo'lyozmalarini yaratilishini kamayishiga olib keldi. Bu davr qo'lyozmalar xususiyotlari kitobat san'ati nuqtai nazaridan olim E.M.Ismoilova tomonidan aniqlangan va uning asarlarida bayon etilgan.

XIX asrda oxirida vujudga kelgan jadid ma'rifatparvar namoyondalarining asarlari, adabiy kitoblari va darsliklari turkiy ya'ni hozigi zamon turkiy tilini ayniqsa o'zbek tilini boyitishda muhim hissa bo'lib qo'shilgan. Bu asarlar, tarixiy manba sifatida turkiy tilni yangicha tasnif etish va anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Qo'qon xonligi tarixi manbalari xususiyatlari olimlardan R.N.Nabiyev, H.N.Bobobekov, Sh.Vohidov, T.Biysembiyev va boshqalarning tadqiqotlarida tahlil etilgan. XIX asr Xorazm tarixiy asarlari qo'lyozmalari Q.Munirov va N.Komilov tadqiqotlarida o'rganilgan. Bu tadqiqotlar samarasi tarixiy voqelikning real talqini sifatida anglash, e'tirof etish, tarixiy qonuniyatlarni xolisona o'rganish, tarix ta'limini samaradorligini oshirish, o'zligimizni teran anglashga xizmat qiladi.

Yurtimizda yaratilgan aksariyat qo'lyozmalar, xususan O'zbekiston Fanlar Akademiyasining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondidagilar mashhur xattot Abduqodir Murodov tomonidan tadqiq etilgan. Ammo shu paytgacha, turkiy-o'zbek kitobi tarixiy manba sifatida alohida o'rganilmadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, hali turkiy tildagi jahon qo'lyozma fondlarida mavjud yoxma manbalar to'da aniqlangani va ilmiy muomalaga kiritilgani yo'q. Mavjud va aniqlangan yozma manbalar yurtimizning ko'p asrlik uzoq tarixi, uning boy yozma madaniyatidan guvohlik berib, kelajagi porloq ekanligiga to'la ishonch uyg'otadi.

II. Bob. Vatanimiz tarixini o'rganishda biografik va me'muar asarlar tarixiy manba.

1. Biografik asarlarning xususiyatlari va tavsifi.

O'zbekiston tarixi va umuman tarix ilmini o'rganishda biografik asarlar, tazkiralar, mnoqiblar va me'muar asarlarning ahamiyati nihoyatda kattadir. Ba'zan maxsus tarixiy asarlarda uchramaydigan ma'lumotlar biografik va me'muar asarlarda uchraydi. Bu asarlar ma'lum darajada davr ijtimoiy-siyosiy hayotini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, biografik asarlarning tariximizni oydinlashtirishdagi qimmatini nihoyatda katta. Tarixda hech bir davr takrorlanmaydi. Har bir davrning ziyolil mualliflari ham o'z davrini ma'lum bir tarixiy davrini yoritishga harakat qilganlar. Ayni paytda mualliflar u yoki bu xon, amaldor yoki buyurtmachi taklifini bajarishga harakat qilgan. Shu sababli ba'zida shu davr tarixi haqidagi voqea va hodisalar haqidagi muallif fikrlari boshqa manbalar orqali qiyoslab ko'rilishi, xolisona o'rganilishi lozim. Yuqorida ta'kidlab o'tildiki, manbashunoslik fani ijtimoiy fan sohasida asosan ikki xil bo'lishi mumkin - tarixiy manbashunoslik va adabiy manbashunoslik. Dastavval sohamiz bo'lmasada, adabiy manba-shunoslikka qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Arab tilida «zikk» so'zi «tilga olmoq», «xotirlamoq» ma'nolarini ifodalaydi. Badiyat tarixida tazkiralar ko'plab yozilgan. Tazkira deyilganda esa asosan muayyan zamon va makonda yashab ijod etgan shoirlar va adiblar haqidagi ma'lumotlardan tashkil topgan to'plam nazarda tutiladi. Bu xil asarlar ijodkor hayoti va faoliyati haqidagi hikoyalar yoki muxtasar ma'lumotlar, ijodidan tanlangan she'rlar yoxud Biron she'rdan olingan yorqin parchalardan tashkil topadi. Tazkiralar ularda tilga olingan ijodkorlar yashagan joyni, asarlarining yetakchi g'oyaviy –badiiy xususiyatlari to'g'risida ixcham tasavvur beradi¹.

¹ Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik, Toshkent, 2000. 43 – bet.

Tazkiralar ijodkorlar haqidagi ma'lumotlar va ularning asarlaridan namunalar hajmi jihatidan ham bir-biridan farqlanadi. Masalan, Alisher Navoiy tomonidan tuzilgan «Majolis un-nafois» tazkirasida XIV-XV asrlarda yashab ijod etgan, shoir zamondoshlari bo'lgan 459 shoir haqida juda ixcham ma'lumotlardan iborat. Asardagi Husayn Boyqaro ijodiga bag'ishlangan qismgina ancha katta. Jumladan, tazkirada Atoyi haqida quyidagicha ma'lumot beriladi:

«Mavlono Atoyi-Balxda bo'lur edi. Ismoil ota farzandlaridindur. Darveshvash va xushxulq, munbasit kishi erdi. Turkigo'y erdi. O'z zamonida she'ri atrok orasida ko'p shuhrat tutgan. Bu matla' aningdurkim:

Ul sanamkim, suv qirog'inda paridek o'lturur,

G'oyat nozuklugidin suv bilan yutsa bo'lur.

Qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona aytur erdi. Qofiya ehtiyotig'a muqayyad emas erdi».

XIX asr o'rtalarida Qo'qon xonligida shoir Fazliy boshchiligida tuzilgan «Majmu'ai shoiron» tazkirasida amir Umarxon sarofida faoliyat ko'rsatgan 60 dan ortiq shoir haqida ixcham ma'lumotlar berilib, ularning hukmdor g'azallariga bitgan tabbu'-nazira asarlari keltiriladi. XX asr boshida Xiva xonligida Tabibiy tomonidan tartib berilgan «Majmuat ush-shuaro» tazkirasida Muhammad Rahimxon-Feruz asarlariga bitilgan 3000 dan ortiq nazira-payrov g'azallari keltirilgan. Tabibiy tuzgan va «Muhammasoti majmuat ush-shuaro Feruzshohiy» deb nomlangan ikkinchi tazkira Xiva xoni saroyida ijod etgan shoirlarning muxammas va musaddaslaridan namunalarni o'z ichiga oladi¹.

Tazkiralarning ilmiy-ma'rifiy qimmatini ulardan o'rin olgan ma'lumotlar haqqoniyligiga, tuzuvchining shoir va adiblar ijodini baholash tamoyillariga bog'liqdir. Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasida o'zi zikr etgan har qaysi sohibi kalam ijodiga talabchanlik bilan yondoshgan holda odilona baho

¹ Qayumov A. O'zbek adabiy manbashunosligi. O'zbek tili va adabiyoti. № 5.1987, 13- bet

beradi. Shu tufayli asar XV asr adabiy hayotining eng muhim jihatlarini haqqoniy aks ettiruvchi noyob ilmiy hujjat sifatida yuksak baholanadi.

Ayni paytda shunday tazkiralar yozilganki, ularni haqli ravishda tarixiy asarlar yoki tarixiy manba deyishimiz mumkin.

Bunday tazkiralar o'zbek xalqlari tarixini, uning tarixchi vakillari faoliyatini, jamiyat qonuniyatlari rivoji xususiyatlarini, tarixiy tanqidchilik tamoyillarini o'rganishda muhim ahamiyatga egadir. Fikrimizni isboti sifatida shu tarixchilar yaratgan asarlarning ayrimlarining xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz.

«**Tazkarat ush-shuaro**» «Tazkarat ush-shuaro» XV asrning ko'zga ko'ringan adabiyotshunos olimi Davlatshoh Samarqandiyning asaridir. Muallifning to'liq ismi sharifi Davlatshoh ibn Alouddavla Baxtishoh al-G'oziy as-Samarqandiy. O'z asarida keltirilgan ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, u yirik harbiy xizmatchi va davlat arbobi oilasidan chiqqan. Otasi amir Baxtishoh Shohruh sultonning yaqin kishilari va e'tiborli xizmatkorlari jumlasidan bo'lib, uning ko'pgina harbiy yurishlarida qatnashgan va toju taxt sohibiga sadoqat bilan xizmat qilib, janglarda qahramonlik namunalarini ko'rsatgan. Uning «al-G'oziy» deb atalishi ham shundandir.

Davlatshohning tug'ilgan vaqti ma'lum emas. Lekin buni boshqa dalil va ma'lumotlarga tayanib, taxminan aniqlasa bo'ladi. Davlatshohning o'zi mazkur asarini 50 yoshga kirganda yoza boshlaganini aytadi. Biz bu asarni 1487 yili yozib tamomlanganligini bilamiz. Bu katta va muhim asarni yozish uchun kamida ikki-uch yil vaqt sarflangan, albatta. Shunday taxmin qilinganda, Davlatshoh 1435-1436 yillari tavallud topgan bo'lib chiqadi¹.

Davlatshoh Samarqandiy yoshligida durustgina tahsil ko'rdi, o'sha davrning eng ko'zga ko'ringan olimlaridan, masalan, faqih va shoir xoja Fazlulloh Abulaysiydan ham ta'lim olgan. Lekin 1480 yillarga qadar ilmiy yoki adabiy faroiyat bilan shug'ullanmagan, balki saroy xizmati va harbiy yurishlarga jalb

¹ Juvonmardiyev A. Harflar raqamlarga aylanganda. T. 1966. 43-bet.

qilingan. Shohruh Mirzo va Sulton Husayn mirzoning ko'pgina harbiy yurishlarida ishtirok etgan. U so'nggi marta Sulton Husayn bilan Temuriy Sulton Mahmud mirzo (Abu Saidning ikkinchi o'g'li, Hisoni shodmon va Badaxshon hokimi) o'rtasida Chamonsaroyda (Afg'onistonning Andxuy viloyatida joylashgan manzil) bo'lgan urushda ishtirok etgan. Bu urush Xondamirning ma'lumotlariga qaraganda, 1471 yilda sodir bo'lgan. Davlatshoh Samarqandiy 60 yilga yaqin umr ko'rib, 1495 yili vafot etgan.

Davlatshoh Samarqandiy o'zining «Tazkirat ush-shuaro» asarini yozishda juda ko'p manbalardan, o'zidan avval yozilgan tazkiralardan, masalan Abu Tohir Xotuniyning «Manoqib ush-shuaro», Avfiyning «Lubob ul-albob» kitoblaridan, ko'pgina tarixiy va geografik asarlardan, xususan, Istaxriyning «Kitob masolik ul-mamolik», Gardiziyning «Zayn ul-axbor», Abulfazl Bayhaqiyning «Tarixi Oli Sabuktakin» va boshqalardan, shuningdek, tazkirada nomlari qayd etilgan shoir va adiblarning asarlaridan keng foydalangan.

«Tazkirat ush-shuaro» asarida VII-XV asrlarda Eron va O'zbekistonda yashab ijod etgan 155 shoir haqida qisqacha, lekin nihoyatda qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. U muqaddima, xotima va yetti qism (tabaqa)dan iborat.

Muqaddimada asarning yozilish sabablari, VII-X asrning birinchi yarmida o'tgan arabiynavis shoirlardan 10 nafari haqida ma'lumot berilgan.

Birinchi va ikkinchi qism X-XI asrda Eron va asosan O'zbekistonda yashab, ijod etgan 40 yirik shoirning qisqacha tarjimai holi va ijodiga bag'ishlangan.

Uchinchi-beshinchi tabaqalarda Xorazmshohlar – Anushteginiylar (1077-1231 yy.), Elxoniylar (1256-1353 yy.) va Muzaffariylar (1314-1393 yy.) zamonida o'tgan 54 shoir haqida ma'lumotlar keltirilgan.

So'nggi ikki tabaqada Amir Temur va Temuriylar zamonida o'tgan 41 shoir haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Xotimada XV asrning ikkinchi yarmida o'tgan va tazkira muallifi bilan zamondosh bo'lgan yirik goir va adiblar, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, shayx Ahmad Suhayliy, xoja Afzaluddin Mahmud Kirmoniy, xoja Shihobuddin Abdulla Marvaroid hamda xoja Asafiy haqida hikoya qilinadi.

Tazkirada tilga olinganlar orasida Abu Abdulla Rudakiy (taxm.860-941 yy.), fors tilidagi «Qavsnoma» nomli lugʻat muallifi Qatron ibn Mansur (taxm.1010-1073 yy.), xorazmlik mashhur shoir va adabiyotshunos, sheʼriyat ilmiga oid «Hadoyiq as-sehr» («Sehr bogʻlari») nomli kitobi bilan dong chiqargan Rashiduddin Votvot (taxm.1087-1182 yy.), asli shahrisabzlik boʻlib, Hindistonda kun kechirgan va boy ijodi bilan dong taratgan buyuk shoir, olim va musiqashunos Xusrav Dehlaviy (1253-1325 yy.), yirik tarixchi Sharayuddin Ali Yazdiy, shoir va qissaxon Orif Ozariy va boshqalar bor.

Qisqasi, «Tazkirat ush-shuaro» asari Oʻzbekiston va Eronning X-XV asrlardagi madaniy hayotini oʻrganishda muhim manba boʻladi. Unda tarixiy maʼlumotlar ham koʻp. XIV asrning 30-80- yillarida Xurosonni larzaga keltirgan sarbadorlar harakati haqida keltirilgan maʼlumotlar ayniqsa muhimdir¹.

Kitobning toʻla matni 1887 yili Bombayda, 1901 yili Londonda va 1958 yili Tehronda chop qilingan. U turli tillarga, shu jumladan oʻzbek tiliga B.Ahmedov tomonidan qisqartirilib tarjima qilingan «Shoirlar boʻstoni» nomi bilan chop etilgan. Uning turkiy til (Xorazm shevasi)ga 1900 yili Muhammad Rafeʼ tomonidan tarjima qilingan boʻlib, uning qoʻlyozmasi OʻzR FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi. Asarning inglizcha toʻla tarjimasi 1900 yili E.Braun tomonidan Leydenda eʼlon qilingan.

«**Muzakkiri ahbob**». «Muzakkiri ahbob» («Ahboblar (yaʼni doʻstlar) zikrida» nomli tazkira muallifi xoja Bahouddin Hasan Nisoriy (vafoti 1596-1597 yy.), XVI asrda oʻtgan yirik shoir va olimdir. U asli buxorolik, mashhur shoir Podshohxoja (1450-vafot etgan yili nomaʼlum) oilasiga mansub. Xoja Bahouddin Hasan shoirlik bilan bir qatorda, tibbiyot, tafsir, handasa, falakiyot, musiqa va xattotlikni eshallangan. Soʻgʻd hokimi boʻlib turgan Shayboniy Rustam Sultonning sadri boʻlib xizmat qilgan, 1526 yildan keyin Balxda Kamoluddin qoʻnoq madrasasida handasadan dars bergan.

¹ Tarixiy manbashunoslikning dolzarb muammolari. (Tuzuvchilar: A.A. Madraimov.G.S. Fuzailova) T. TDPU, 2001. 47-bet.

Xoja Bahouddin Hasan o'zining «Muzakkiri ahbob» nomli asari (1566-1567 yilda yozilgan) bilan shuhrat topgan. Asar Juyboriy xojalardan xoja Muhammad Islom (1493-1563 yy.)ga bag'ishlangan va XVI asrning birinchi yarmida Buxoroda o'tgan 261 turkiyzabon shoirlar haqida qisqacha ma'lumot keltirgan.

«Muzakkiri ahbob» qisqa so'zboshi, muqaddima, to'rt bob va xotimadan iborat.

So'z boshida mazkur asar muallifi oldiga qo'yilgan vazifa, uning mazmuni haqida ma'lumotlar keltiriladi. Unda aytilishicha, olim o'z asarini Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» tazkirasining davomi sifatida yozgan.

Muqaddima qismida she'riyatda qalam tebratgan Shayboniy sultonlar; Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullatif Sulton, Rustam Sulton, Abdulazizxon, Sulton Sa'id Sulton, Juvonmard Alixon, Do'stmuhammad Sulton, Abulg'ozi Sulton va Boburiylardan Humoyun, Akbar, Komron Mirzo, Mirzo Askariy, Hindol, Xon Mirzalar haqida qisqacha ma'lumot va she'rlaridan namunalar keltirilgan. Asarda Shayyuoniyxonning 1487-1488 yillari Buxoroda kechgan hayoti haqida keltirilgan ma'lumotlar benihoyat qimmatlidir.

Aytilishicha, Shayboniyxon Buxoroga Temuriyzoda Sulton Ahmad Mirzo (1469-1494 yy.) va Buxoro hokimi amir Abduali tarxonning taklifi bilan kelgan. Shayboniyxon bir yil ichida Buxoroning Omonkent qishlog'ida istiqomat qilgan va xoja Bahouddin Naqshbandning nabirasi xoja MirMuhammad Naqshband o'sha vaqtda bobosining Qasri orifondagi mozorida mutavalliy bo'lib xizmat qilar edi. Shayboniyxon undan naqshbandiylik ta'limotini o'rgandi. Piri Shayboniyxonga yaqin orada ulug' martabaga erishishini karomat qilgan. Tazkiranavis, «ko'p vaqt o'tmay, 12 yildan keyin, Shayboniyxon Turkistondan to Domg'ongacha cho'zilgan katta mamlakatga ega bo'ldi», degan. Undan tashqari, muqaddimada shayboniyzodalardan Rustam Sulton, Abdulazizxon va Juvonmard Alixonlarning shaxsiy hayoti haqida ham qimmatli ma'lumotlar keltiriladi.

Asarning birinchi bobida muallif o'zi shaxsan tanish bo'lmagan, tazkira tuzilmasdan ancha ilgari olamdan o'tgan, buxorolik 84 shoirning hayoti va ijodidan namunalar keltiriladi.

Ikkinchi bobda muallif bilgan, lekin tazkira yozilmasdan sal ilgari hayotdan ko'z yumgan 64 buxorolik shoir haqida ma'lumot keltiriladi.

Uchinchi bob tazkira yozidayotganda hayot bo'lgan 59 buxorolik shoir ijodiga bag'ishlanadi.

Va nihoyat, to'rtinchi bobda muallif bilan zamondosh, lekin u bilan tanish bo'lmagan 44 nafar movarounnahrlik shoir ijodidan namunalar keltirilgan.

Xotimada muallif o'zining ota-bobolari haqida, xususan ulug' bobosi Abdulvahhobxoja, otasi Podshohxoja va birmuncha vaqt Shayboniy Rustamxonning xizmatida shayxulislom lavozimida bo'lgan inisi Abdussamadxoja haqida, shuningdek, ruboiynavis shoir Shohxoja haqida zarur ma'lumotlar keltirgan.

Tazkirada, shoirlikni o'ziga kasb-hunar qilib olgan shoirlar bilan bir qatorda, boshqa kasb-hunar egalari, masalan, savdo-sotiq, tabiblik, xattotlik, rassomlik, me'morlik va boshqa hunarmand shoirlar ijodidan ham namunalar keltirilgan. Ularning orasida olimlar ham bo'lgan. Masalan, mashhur shoir Muhammad Solihning o'g'li Mirzo Ulug'bek haqida bunday ma'lumot keltirilgan; u XVI asrning boshlarida Niso viloyatining hokimi bo'lgan. Hasan Nisoriyning otasi Darun hokimi Podshohxoja bilan do'st bo'lgan. Ular tez-tez bir-birlarini ziyorat qilib turganlar va shoirlarning majlislarini uyushtirib turganlar.

Ushbu asarda Shayboniy hukmdorlardan Ubaydullaxon zamonida Buxoro va Samarqandda bunyod etilgan masjid, madrasa va xonaqohlardan tashqari, ko'priklar, suv inshootlari va kutubxonalari haqida ham ma'lumotlar uchratamiz. Buxoroyi sharifda qurilgan Mir Arab madrasasi, Piri Marza qishlog'ida qurilgan chorbog', mehtar Qosim tarafidan Ko'hak daryosi ustiga qurilgan ko'prik, Abdulazizxon tarafidan Buxoro shahrida bunyod etilgan kutubxona shular jumlasidandir.

Umuman, xoja Hasan Nisoriyning «Muzakkiri ahhob» asari O'zbekistonning XVI asrning birinchi yarmidagi adabiy muhiti va madaniyatini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Asarning qo'lyozma nusxalari Rossiya, O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar kutubxonalarida mavjud. Uning o'zbekcha tarjimasi 1993 yili Toshkentda Ismoil Bekjonov tomonidan chop etilgan.

«Xotiroti Mutribiy», «Tazkirat ush-shuaroyi Mutribiy» va «Nusxayi zeboyi Jahongiriy». «Xotiroti Mutribiy» («Mutribiy esdaliklari»), «Tazkirat ush-shuaroyi Mutribiy» («Mutribiyning shoirlar to'g'risidagi tazkirasi») va «Nusxayi zeboyi Jahongiriy» («Jahongirning zebo tazkirasi») nomli asarlar muallifi XVI asrning ikkinchi yarmi-XVII asrning 30-yillarida o'tgan shoir va tazkiranavis olim Mutribiydir.

«Xotiroti Mutribiy» degan asaridan ma'lum bo'lishicha, u 1559 yili Samarqandda tavallud topgan, ota taraifidan bobosi Malik Arg'un va ona tarafidan bobosi Basriy zamonining mashhur shoirlari jumlasidan bo'lishgan. Mutribiy dastlabki ma'lumotni ona shahri Samarqandda olgan, so'ng Buxoroga borib, xoja Hasan Nisoriyga shogird tushgan. 1620 yildan boshlab u asosan Samarqandda istiqomat qilgan va Samarqand hokimi Hojibiy qushchining xizmaida bo'lgan. 1625 yilning kuzida o'g'li Muhammad Alini o'zi bilan birga olib, Hindistonga jo'nab ketadi. Bu vaqtda Mutribiy 69 yoshda bo'lgan va 1627 yili Samarqandga qaytib kelgan. Uning keyingi taqdiri ma'lum emas.

Mutribiy uch asar muallifidir. Ulardan biri «Tazkirat ush-shuaroyi Mutribiy» bo'lib, unda movarounnahrlik 320 shoir haqida qisqacha ma'lumot va she'rlaridan namunalar keltiriladi ¹.

Ikkinchi asari «Nusxayi zeboyi Jahongiriy» bo'lib, uni Mutribiy hali Hindistonga ketmay turib Samarqandda boshlagan va 1626 yili Lohur shahrida tamomlagan. Asarda Movarounnahr, Xuroson, Balx, Badaxshon va Hindistonda XVI asrning ikkinchi yarmida istiqomat qilgan 292 shoir haqida ma'lumot keltiriladi va o'sha yiliyoq Jahongir podshohga (1605-1627 yy.) taqdim etiladi. «Xotiroti Mutribiy»da aytilishicha, tazkira podshoh va uning yaqinlariga ma'qul bo'lgan. Jahongir suhbat oxirida Mutribiyga Hindistonda XVI asrning ikkinchi

¹ Qayumov A. O'zbek adabiy manbashunosligi. «O'zbek tili va adabiyoti», 1987, №5. 17-bet.

yarmida, ya'ni marhum otasi Jaloliddin Akbar davrida o'tgan shoirlar haqida to'plagan materiallarini bergan va undan mazkur tazkiraga o'z nomini qo'shishini iltimos qilgan. Ushbu materiallar ikkinchi tarzkiordan 16 varaq joy olgan. «Nusxayi zeboyi Jahongiriy»ning yaxshi qo'lyozma nusxasi 1665 yilda Shohjahonobodda ko'chirilgan va shu kunlarda «Indiya offis» kutubxonasida saqlanmoqda.

Mutribiyning uchinchi asari «Xotiroti Mutribiy» deb ataladi va muallif uni 1627 yil 25 fevral kuni yozishga kirishgan. Asar muallifning Lohurda turgan paytida podshoh Jahongirning 24 majlisida ko'tarilgan masalalar haqida hikoya qiladi. Unda Movarounnahrning XVII asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli va madaniy hayoti, Samarqandning osori-atiqalari va uning o'sha davridagi ahvoli haqida o'ta qimmatli dalil va ma'lumotlar keltiriladi. Shulardan ba'zilarini keltirib o'tamiz.

Jahongir podshohni Buxoro va Balx xonlarining hamda ularga yaqin amirlar va Juybor xojalarining shaxsiy hayoti, turmushi va fe'l-atvori ko'proq qiziqtirgan. Shuningdek, u boshqa Boburiy podshohlar kabi, Buxoro va Balx xonlarining qiyofasini chizdirish bilan shug'ullangan. Masalan, 18-chi xotirotda quyidagilarni o'qiymiz; «Kunlardan bir kuni podshohning ostonasiga bosh qo'ygani borgan edim. Podshoh qandaydir suratlarni diqqat bilan tamosha qilib o'tirgan ekan. Menga «o'ltir!», deb ishorat qildilar. So'ng suratlarni men tarafga o'girib so'radilar; «Diqqat bilan qarab ko'rchi, bular kimlarning suratlari ekan?» Qarab ko'rsam ularning biri Abdullaxon o'zbek (Abdullaxon soniy, 1583-1598 yy.), ikkinchisi (uning o'g'li) Abdumo'minxonning surati ekan. Podshoh mendan so'radi; «Suratlar asilmi, yoki sening boshqa fikring bormi? Agar bo'lsa ayt». Men javob qildim; «Abdullaxon sal to'laroq tasvirlangan. Bo'ynidagi chandiq esa o'ng tomonda bo'lib qolgan. Aslida u ko'p ham to'la emas, bo'ynidagi chandiq esa so'l tarafda». Podshoh rassomni chaqirtirdi va suratni men aytgandek qilib chizishni buyurdi. Shundan keyin podshoh mendan «Abdulmo'minxonning surati xususida nima deysan?», deb so'radi. Javob qildim; «Abdulmo'minxonni bug'doy rangli qilib chizibdilar. Aslida u oq-sariqdan kelgan (yigit), sallani sal oldinga qilib

o'raydi, bu ancha chiroyli chiqadi», dedim. Podshoh rassomni chaqirtirdi va bu suratlarni ham men aytganday qilib chizishni buyurdi».

Xotirotlardan yana birida Mutribiy 1626 yili Buxorodan Hindistonga kelgan Buxoro xonining elchisi xoja Abdurahim bilan bo'lgan suhbatni keltiradi. Jahongir podshoh Juybor xojalariga zo'r hurmat-ehtiromi bo'lishiga qaramay, Mutribiyga; «Nima uchundir, Imomqulixon Nadr devrnbegiday boobru mulozimlari bo'la turib, huzurimizga navkarlarni yuboribdi?», degan.

Olimning Kobuldan Lohurga mehmon bo'lib kelgan Muhammad Hakim mirzo sharafiga uyushtirilgan ziyofat haqida yozgan xotirasi ham diqqatga sazovordir. Majlisda gap «musiqqa» atamasining kelib chiqishi, ma'nosi, shashmaqom («Iroq», «Husayniy», «Segoh» va boshqalar)ning tarixi haqida musiqashunoslar o'rtasida bo'lgan baxs haqida boradi. Unda Mutribiy ham faol qatnashgan.

Xotirotlarda Samarqanddagi tarixiy obidalar, Go'ri Amir, SHohi Zinda, Ulug'bek rasadxonasining XVII asr boshlaridagi ahvoli, Siyob (Siob) arig'i ustiga qurilgan qog'oz korxonalari (juvozi qog'oz)ning ahvoli haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Xullasi, Mutribiyning tazkiralari va esda liklari O'zbekiston, Eron, Afg'oniston va Hindistonning XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrning birinchi yarmidagi fan va madaniyati, Buxoro xonligining boshqa mamlakatlar bilan aloqalari tarixini o'rganishda muhim manbalardan biri bo'lishi mumkin.

«**Muzakkiri al-ashob**»«Muzakkiri al-ashob» («Do'stlarni eslatuvchi kitob») tazkirasining muallifi XVII asrda o'tgan yirik shoir va olim Malexo Samarqandiydir. Bu asarda VII asrda yashab ijod etgan 200 dan ortiq movarounnahrlik shoirlarning qisqacha tarjimai holi va asarlaridan parchalar keltirilgan. Kitob 1682-1692 yillar orasida yozilgan.

Malexo Samarqandiyning haqiqiy ismi Muhammad Badi' ibn Muhammad Sharif Samarqandiy bo'lib, u 1641 yili Samarqandda o'qimishli faqih va o'ziga to'q oilada tavallud topgan. Otasi Muhammad Sharif Samarqand qozisi, so'ng muftiy mahkamasida xizmat qilgan. 1670 yili vafot etganida, uning boyligi

Abdulazizixonning (1645-1680 yy.) amri bilan o'g'li Muhammad Badi'ga qoldirilgan. Bo'lg'usi olimning hayoti qiyinchilik va muxtojliksiz, yaxshi kechgan. SHuning uchun ham u yaxshi o'qigan va ko'p yerlarga sayohat qilish imkoniga ega bo'lgan.

Muhammad Badi' boshlang'ich ma'lumotni Samarqandda olgan. Ko'p ilmlarni, fiqh, falsafa, ilohiyot va mantiqni otasidan, she'r ilmini qozi Lutfullohdan madrasada olgan. U madrasada tafsir, astronomiya, tarix va adabiyotni ham o'rgangan. «Xususan,-deb yozadi u o'z tazkirasida - «Chag'miniy sharhi» va Ali Qushchining forsha risolasini o'sha mavlono Lutfullohdan o'rganganman». Malexo 11 yoshida she'r yoza boshlagan va ba'zi qiyin atamalarni izohlay olgan.

Olim 1670 yili, otasi vafotidan keyin, Eron bo'ylab sayohat qilgan va uch yil mobaynida mamlakatning o'sha vaqtdagi poytaxti Isfahon va katta shaharlari Nishopur, Koshon, Mashhad va boshqa shaharlarida bo'lgan, o'sha yillari bo'lajak asar uchun ma'lumotlar to'plangan. 1673 yili u ona shahri Samarqandga qaytib keldi va yetti yil mobaynida Samarqand va Buxoro shaharlarida fiqh, tafsir va hadis ilmlaridan olgan ma'lumotini Qozi xoja Mirakshoh rahbarligida chuqurlashtirgan. 1689 yili Samarqand hokimi Ibrohimbiy uni Shaybniyxon madrasasiga mudarris etib tayinlaydi. Olim o'z asarini shu yerda tamomladi. Uning qachon vafot etgani ma'lum emas.

«Muzakkiri al-ashob», unda tilga olingan shoirlarning asarlaridan boshqa juda ko'p, turli mavzudagi asarlarda keltirilgan ma'lumotlarni o'rganish asosida yozilgan. Manbalar ichida Mirxondning «Ravzat us-safo», imom Abulfazl Muhammad as-Samarqandiyning «Qandiya», Yahyo Sibak Nishopuriyning «Gabistoni hayol», Ali ibn Husayn Voiz al-Koshifiyning «Rashahot ul-ayn ul-hayot», mulla Sodiq Samarqandiyning «Riyoziy ush-shuaro», Mir Said Sharif Roqimning «Tarixi kasira», xoja Samandar Termiziyni «Dastur ul-muluk» asarlari ham bor. Shuning uchun asarda she'riyat ilmidan tashqari, tarixiy va geografik ma'lumotlar ham ko'p.

Tarixiy ma'lumotlardan Xiva xoni Anushaxonning 1681 va 1686 yillari Buxoro xonligi hududlariga bostirib kirishi, 1681 yili Buxoro atrofida tumanlar

va Buxoro shahristonining bosib olinishi, 1686 yili Samarqand, Qarshi va Shahrisabzning bosib olinishi va buning oqi oid ma'lumotlardanbatida xalq va hukumatning og'ir ahvolga tushib qolishi haqidagi ma'lumotlar diqqatga sazovordir.

Asarda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy ahvoliga oid ma'lumotlar ham uchraydi. Hunarmandchilik, misgarlik, kimuxtgari, bo'yoqchilik-sabbotiy, gilkorlik, kavushdo'zlik, zardo'zlik, qassoblik, karbozfurushlik, attorlik, zarkashlik, bazzozlik, temirchilik, xirgohtaroshlik, naqqoshlik, sarroflik, jomaboflik, muhrgari va boshqalar, xoja Ubaydulla Ahror avlodining mol-mulki haqida ma'lumotlar uchratamiz. Ashtarxoniylar davlati tuzilishi, xususan otalik, mustavfiy, parvonachi, mirohur, dodxoh, to'qsabo, sipohsalor, sudur, faqih, a'lam, muftiy, qozi askar, rais, kitobdor, mudarris, mutavaliy, yuz boshi, miri hazar, voqeanavis va boshqa mansablar haqida o'ta qimmatli ma'lumotlar mavjud.

Tazkirada keltirilgan Buxoro va Samarqand shaharlarining topografiyasi haqidagi ma'lumotlar ham diqqatga sazovordir. Masalan, Samarqand guzarlaridan Degrezon, Hovuzi sangin, Bo'ston Bolo, Mir Said oshiq, Kimuxtgaron, Bo'stini xon, Gavkashon, Sobunxona, Attoron, Sangtaroshon, Xon Said imom, Labi hovuz, Darvozayi ob guzarlari tilga olinadi. Buxoro va Samarqanddan tashqari, Amir Temur va Shayboniy Abdullaxonning Qarshi va Shahrisabzni obod qilish yo'lida olib borgan ishlari ham tilga olinadi. «Nasaf,- deb yozadi Malexo,-obod viloyat. Uning obodonchiligi shu darajadagi, ta'rif va tavsifga muhtoj emasdir. Masjid va sardobadan tashqari, bu shaharda Abdullaxon tarafidan ko'p imoratlar bunyod etilgan. (Amir) Boqibiy, Abdullaxonning ko'rsatmasi bilan ushbu shaharda madrasa, karvonsaroy, hammom, (mammor) toshdan timlar qurdirgan. Shahrisabz haqida o'qiymiz; «Kesh viloyati, xuddi Samarqand singari, avvao saltanat poytaxti bo'lgan. Shahid Sulton Ulug'bek ko'ragon tarafidan bino qilingan jomi' masjid, janob shayx (Shamsuddin) Kulol maqbarasi, mirzo Jahongirning madrasa va maqbara shular jumlasidandir...»

Xullas, Malexoning «Muzakkiri ashob» asari Movarounnahrning XV asrning ikkinchi yarmidagi tarixi va madaniyatini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Asarning qo'lyozma nusxalari O'zbekiston, Rossiya va boshqa xorijiy mamlakatlarning kutubxonalarda ko'p. Faqat O'zR FA Sharqshunoslik instituti xazinasida sakkiz mo'tabar qo'lyozma nusxalari mavjud. Asar matni nashr qilinmagan.

Ma'lumki, bugunda har qanday xalq va millat umumbashariy taraqqiyot yutuqlarini har tomonlama chuqur va puxta egallashi shartligini barchamiz yaxshi tushunamiz. Ma'rifatparvar bobomiz Mahmudxo'ja Behbudiy ta'kidlaganlaridek, "Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur, zamon ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga paymol bo'lur".

Demak, tarixiy asarlarning aniq mazmuni va taqdiri turli-tuman ijtimoiy munosabatlar va milliy taraqqiyotning o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Shunga ko'ra tarix taraqqiyotidagi har bir davr, har bir bosqich o'ziga xos va takrorlanmas bo'ladi. Tarixchining xizmati shundaki, u o'zi yashagan zamon ruhiyatini qalamga olgan va kelajak avlod uchun uni etkazish yo'lida zaxmat chekkan. Mazkur tarixiy asarlar bunda ajdodlarimiz ma'naviyati, tarixini o'rganishda birlamchi manba sanaladi. Shu sababli, insoniyat mohiyat e'tibori bilan boyib bormog'i uchun asrlar davomida kishilik tomonidan vujudga kelirilgan va nodir tarixiy asrlarda bitilgan ma'naviy boyliklarni ijodiy o'zlashtirib, egallab borishi zarur.

Yuqoridagilarni umumlashtirib ta'kidlash o'rinliki, ajdodlarimiz yaratgan tarixiy merosni o'rganish, biz yoshlarning ajdodlarimiz oldidagi burchimizdir. Hali tariximizning ochilmagan qirralari, o'qilmagan sahifalari ko'p. Xususan, bugungi kundagi ijtimoiy- tarixiy o'zgarishlar, istiqlolimiz ufqlari bizga keng imkoniyatlar yaratib bermoqda. Ana shu yaratilgan keng imkoniyatlar ko'magida, tarixiy manbalarni chuqur o'rganishimiz va maqsad va muddaolarimizni ro'yobga shiqarishda foydalanishimiz zarurdir.

2. Me`muar tarixiy asarlarning xususiyatlari va tavsifi.

Memuar asarlar deb, mualliflarning shaxsiy xotiralari asosida yozilgan kitoblarga aytiladi. Ularda aksariyat hollarda muallif o'zi shaxsan ko'rgan, ishtirok etgan yoki zamondoshlaridan o'zi eshitgan voqealarni bayon etadi. Bu asarlarda aksariyat hollarda voqea xodisalar to'g'ri yoritiladi. Ba'zan muallifning shaxsiy kelib chiqishiga qarab voqealar turlicha talqin qilinishi mumkin.

Memuar asardagi voqea xodisalar bayonini boshqa yozma manbalar bilan solishtirib so'ngra xulosa chiqarish zarur.

Bunday asarlarda ba'zi xollarda voqea xodisalarni g'arazli bayon etish hollari ham uchraydi.

Umuman tarixiy voqea-xodisalarni chuqur va atroflicha o'rganish uchun memuar asarlardan ham tanqidiy foydalanish mumkin. Quyida biz ayrim tarixiy me`muar asarlarning tahlili haqida namuna keltiramiz.

«Mujmali Fasihiy». («Fasihiyning (tarixlar) majmuasi») XV asrning ko'zga ko'ringan tarixchilaridan Fasih Ahmad Xavofiyning asaridir. Muallifning to'la nomi Fasih Ahmad ibn Jaloliddin Muhammad bo'lib, u 1375 yili Hirotida yirik mansabdor oilasida tug'ilgan, 1405-1424 yillarida Alouddin Ali Tarxon va Shohruh devonida xizmat qilgan. U 1440-1441 yillari Shohruhning suyukli va nufuzli xotini Gavharshod begimning amri bilan qamoqqa tushib qoldi. 1441 yil 2 noyabrida ozod qilingandan so'ng faqat ilm bilan mashg'ul bo'lgan va 1442 yili o'zining yirik-tarixiy biografik asari bo'lmish «Mujmali Fasihiy» asarini yozib tamomlagan va Shohruhga taqdim etgan. Tarixchining vafot etgan yili ma'lum emas.

Fasih Ahmad Xavofiyning mazkur asari ko'pgina tarixiy, adabiy, biografik, geografik asarlar, masalan, al-Mas'udiy, ibn al-Asir, ibn Halliqon, Nisoviy, Juvayniy, Rashididdin, Faxriddin Banokatiy, Vassof, Hofizi Abru, robi'a Fushanjiy, Ibn Yamin Faryumadiy, Salion Sovajiy va boshqalarning asarlari asosida, shuningdek, muallifning kuzatish va taftishlari natijasida to'plagan boy daliliy ma'lumot asosida yozilgan.

Asarda Odam Atodan to muallif zamonigacha Eron va Movarounnahrda bo'lib o'tgan muhim tarixiy voqealar, mashhur olimlar, shoirlar, adiblar va boshqa taniqli kishilarning tarjimai holi, shugingdek, yirik suv inshootlari hamda diqqatga sazovor yuinolar, masjid, madrasa, sardoba, karvonsaroy, hammom va boshqalarning qurilishi haqida qisqacha, lekin benihoyat qimmatli daliliy ma'lumotlar keltirilgan. Voqealar yilma-yil, xronologik tartibda berilgan. Bu hol asardan foydalanishni birmuncha osonlashtiradi.

«Mujmali Fasihiy» so'z boshi-debocha, kirish-muqaddima, xotima va ikki qism-maqoladan iborat.

Debochada tarix fanining xosiyoti va uni o'rganishning ahamiyati haqida gap boradi, asarning nomi va mundarijasi keltiriladi.

Muqaddimamda dunyoning yaratilishidan to Muhammad payg'ambarning tug'ilishigacha bo'lgan davr ichida kechgan voqealar haqida ma'lumot beriladi.

Birinchi maqolada Muhammad payg'ambarning to'g'ilishidan to uning Makkadan Madinaga hijrat qilishi, 622 yiligacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi maqolada juda katta davr 622 yildan to 1442 yilgacha musulmon olamida yuz bergan voqealar bayon etiladi.

Xotima maxsus Hirot shahariga bag'ishlangan. Fasih Ahmad Xavofiy va uning mazkur asari XIX asr o'rtalaridan beri ilmiy jamoatchilikning diqqat - e'tiborini o'zisha jalb qilib kelmoqda va mashhur sharqshunos olimlarning yuksak bahosiga sazovor bo'lgan¹.

«Mujmali Fasihiy»ning matni 1961-1963 yillari Eronda Mahmud Farrux tomonidan, ikkinchi maqolaning ruscha tarjimasi D.Yusupova tomonidan Toshkentda 1980 yili chop etilgan.

«**Badoyi' ul-vaqoyi'**» («Nodir voqealar») nomli asar muallifi XV asrning oxiri va XVI asrning birinchi yarmida o'tgan taniqli adib va olim Zayniddin Vosifiy yoki Zayniddin Mahmud ibn Abduljamildir. U 1485 yili Hirotida tug'ilgan.

¹ Tarixiy manbashunoslikning dolzarb muammolari. (Tuzuvchilar: A.A. Madraimov, G.S. Fuzailova) T. TDPU, 2001. 53-bet.

Otasi o'ziga tinch va ma'lumotli kishi bo'lib, Sulton Husayn mirzo saroyida kichik lavozimlardan birida munshiy yoki voqeanavis bo'lgan.

Zayniddin Vosifiy yaxshi o'qida, ilohiyot, tarix, adabiyot va boshqa ilmlarni puxta egalladi. 16 yoshida qarindoshi va Hirotning tariqli zotlaridan biri bo'lgan amir Sohibdoronning yordami orqasida Aliger Navoiyning diqqat-e'tiborini qozonishga muvassar bo'ldi. U 1500-1502 yillari hirotlik nufuzli amir Shohvali ko'kaldoshning xonadonida muallimlik qildi, 1502-1507 yillari Sulton Husayn mirzoning o'g'illaridan Faridun Husaynning kutubxonasida kitobdor mansabida ishladi. 1507-1511 yillari Vosifiy Shohruh mirzo madrasasida Xurosonda ko'zga ko'ringan ilohiyot olimi Imodiddin Ibrohimdan ta'lim oldi.

Zayniddin Vosifiy 1511 yili Xurosonda Safaviylar hukmronligi o'rnatilishi va sunniy mazhabidagi musulmonlarni ta'qib etish kuchayganligi tufayli 1512 yilning 17 aprelida bir guruh ruhoniylar sayyid Shamsiddin Kurti, amir Husayn va boshqalar bilan birga Movarounnahrda keldi va umrining oxirigacha shu mamlakatda istiqomat qildi. U Movarounnahr va Turkistonning ko'pgina shaharlari Samarqand, Buxoro, Yassi, Sabron, Shohruhiya, Toshkent va boshqalarida istiqomat qildi va mudarris, imom, tarbiyachi, masalan, Suyunchxojaning kenja o'g'li Navruz Axmadxonning tarbiyachisi bo'lib xizmat qildi, Shohruhiyada bo'lgan yillari esa Keldi Muhammadxon hukumatida qozi askar lavozimida turdi. Vosifiy 1551 yili Toshkentda vafot etdi va muqaddas manzilgohlardan shayx Xovand Tahur mozoriga dafn qilindi.

Zayniddin Vosifiy o'zining «Badoyi' ul-vaqoyi'» nomli tarixiy-memuar asari bilan shuhrat qozondi. Asarda 1512-1532 yillar orasida muallifning Xuroson va Movarounnahrda ko'rgan-kechirganlari, o'sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat zo'r mahorat va yuksak san'at bilan bayon etiladi. «Badoyi' ul-vaqoyi'»da Movarounnahrning XV asrning oxiri va XVI asrning birinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga oid qimmatli ma'lumotlar ko'p. Asar 1538-1539 yillari yozib tamomlangan.

«Badoyi' ul-vaqoyi'» asosan ikki qismdan iborat. Uning birinchi qismi II bob bo'lib, unda Vosifiyning Hirotidan 1521 yili qochib kelishidan to uning

Shohruhichga, Keldi Muhammadxon saroyiga 1518 yili kelguniga qadar Xuroson va Turkistonda bo'lib o'tgan voqealarni o'z ichiga oladi.

Ikkinchi qismda Vosifiyning mazkur xon saroyida tez-tez bo'lib turadigan adabiy yig'inlar haqidagi esdaliklar joy olgan.¹

«Badoyi' ul-vaqoyi'»ning qo'lyozma nusxalari keng tarqalgan. Birgina O'zR FA Sharqshunoslik instituti kutubxonasida ushbu asarning o'ndan ortiq nusxasi saqlanmoqda. Asarning tanqidiy matni Sankt-Peterburglik olim A.N.Boldirev tomonidan 1961 yili ikki jild qilib chop etilgan. U Xorazmda 1826 va 1907 yillarda Dilovarxoja va Muhammad Amin to'ra tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Ayrim parchalar rus tilida A.N.Boldirev va V.P.Yudin tarafidan e'lon qilingan. «Badoyi' ul-vaqoyi'»ning ayrim qismlari N.Norqulov tomonidan tarjima qilinib, 1979 yili nashr etilgan.

«Mir'ot ul-mamolik. «Mir'ot ul-mamolik» («Mamlakatlar ko'zgusi») XVI asrda o'tgan turk admirali Seydi Ali Reis asaridir. Muallifning to'liq ismi Seydi Ali Husayn o'g'li, she'rlarini Kotibiy Rumiylar taxallusi bilan yozgan.

Seydi Ali Reis keng ma'lumotli dengizchi bo'lib, sultonning Mag'rib dengizi, O'rta yer dengizi da olib borgan barcha urushlarida, Xayruddin posho va Sinon posho rahbarligida ishtirok etgan. Ota-bobolari G'alatiyadagi “dorussaloxiyi omira”-qurol-yarog' omboriga boshchilik qilganlar.

Uning xavf-xatarlar bilan to'la sarguzashtlari 1554 yilning fevral oyida Suriyaning Basra shahridan boshlanadi. Turli sarguzashtlarni boshdan kechirib, dengizchi o'z hamrohlari bilan Hindiston, Badaxshon, Movarounnahr, Xorazm, Dashti qipchoq, Xuroson va Iroqi Ajam (G'arbiy Eron)da bo'lgan. U o'z yurtiga 1556 yilda qaytib borguncha o'sha mamlakatlarda ko'rgan - bilganlarini bir kitobga jamlab uni «Mir'ot ul-mamolik» deb atadi².

¹ Madraimov A, Fuzailova G. Manbashunoslik. “Fan”, 2007. 247 - bet.

² Tarixiy manbashunoslikning dolzarb muammolari. (Tuzuvchilar: A.A. Madraimov, G.S. Fuzailova) T. TDPU, 2001. 58-bet.

Asarda muallifning ko'rgan-kechirganlari, o'zi bo'lgan mamlakatlarning XVI asr o'rtalaridagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli va xalqi haqida qimmatli ma'lumotlar uchratamiz.

Masalan, Seydi Ali Reis o'sha paytlarda Movarounnahrni egallab turgan Navro'z Ahmad Baroqxon va Shayboniylar bilan Turkiya o'rtasidagi munosabatlar haqida mana bu ma'lumotlarni keltiradi; «Samarqandi behishti monandga dohil bo'ldik. Bu yerda Navro'z Ahmadxon, ya'ni Baroqxon bilan ko'rishib, unga keltirgan faqirona tortig'imizni taqdim etdik. Xon bu faqirga bitta ot, bosh-oyoq sarupo marhamat qildi. Bundan avval saodatli podsho (Sulton Muhammad Fotih) shayx Abdullatif va Dodosh elchi orqali Baroqxonga bir miqdor miltiq otuvchilar va bir qancha qal'a to'plari yuborgan edi. Elchilar kelgan paytda Samarqand podshosi Abdullatifxon vafot etib, Baroqxon Samarqandda xonlik taxtiga o'tirgan, Balxda Pirmuhammadxon, Buxoroda esa sayyid Burxon sulton o'z nomlariga xutba o'qitganlar. Baroqxon shu ikki xonga qarshi biror chora ko'rishga qodir bo'lmasa-da, keyinroq ularning o'zaro nizolaridan foydalangan. Avval Samarqandni olgach, keyin Shahrisabzga borib u yerda ham ko'p urishgan. Bu urushda rumlik(turk)larning bir qancha boshliqlari o'lgan. Nihoyat, Shahrisabz uning qo'liga o'tgan. Yana u yerdan Buxoroga borib shaharni bir necha vaqt qamal qilgan. Buxoro xoni sayyid Burxon Baroqxonsa bardosh berolmay, Qorako'lni Balx xoni Pirmuhammadga bergan. Pirmuhammadxon o'z inilari yuborib, Qorako'lni qo'lga kirgizgan. Oxiri sayyid Burxon dosh berolmay, Baroqxondan omonlik tilab, o'rtada sulh tuzilgan. Baroqxon Buxoroni yana sayyid Burxonga topshirib, o'zi Qorako'l ustiga yurgan. Pirmuhammadxonning inilari Baroqxondan omonlik tilab, Qorako'lni unga topshirganlar. Baroqxon uni ham sayyid Burxonga qaytarib, o'zi Samarqandga qaytgan... Baroqxoning yonida atigi 150 ga yaqin rumlik nayzaboz qolgan. Qolganlari uning o'g'illari yonida qolgan». («Mir'ot ul-mamolik», 101-102- betlar).

Seydi Ali Reisning Qazvinda Eron podshosi shoh Tahmosib (1524-1576 yy.) bilan uchrashuvi haqida keltirgan ma'lumotlar o'sha yillari Turkiya Shayboniylar davlati va Eron o'rtasidagi munosabatlarini tushunishda juda muhimdir. Asarda

xususan mana bularni o'qiymiz; «Shoh (Shoh Tahmosib) ning elchisi Sobit og'a Tabriz yo'li orqali podshoh hazratlari (Sulton Sulaymon soniy qonuniy, 1520-1566 yy.) huzuriga bizdan oldin jo'nab ketgan edi, shoh (shu sababdan) bir necha oygacha bizga ketishga ruxsat bermay, bir necha marta chaqirib, ko'p suhbatlashdi. Bir kun suhbat vaqtida «Rum diyori Baroqxonga yordam berish uchun 300 ta yanichar yuborilgan ekan»,- dedi. Men ular Baroqxonga yordam berish uchun emas, balki shayx Abdullatif hazratlarini qo'riqlab Runga olib ketish uchun yuborilgan edi, chunki Ashtarxon (Astraxan) yo'lida xoja Ahmad Yassaviyning avlodlari Bobo shayxni cherkas shahid qilgani sababli, bu yo'llar yolg'iz yurishga xatarli hisoblanib qolgan edi. Agar yordam uchun yuborilganda, faqat 300 tagina emas, balki bir necha ming askar yuborilar edi»,-deb javob berdim.» («Mir'ot ul-mamolik», 122-bet).

«Mir'ot ul-mamolik»da admiral va uning sheriklari bosib o'tgan mamlakat va shaharlar, ularning osori atiqalari haqida ham qimmatli maxlumotlar keltirilgan.

«Mir'ot ul-mamolik» matnini Ahmad Javdod toshbosma usuli bilan 1895 yili Istanbulda chop etgan. Uni G.Vamberi ingliz tiliga tarjima qilib 1899 yili Londonda chop etgan. Asar Sh.Zunnunov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, 1963 yili Toshkentda nashr etilgan.

”Tarixi kasira” yoki ”Tarixi sayyid Roqim” yoki “Tarixi sayyid Roqim Samarqandiy” nomlari bilan mashhur bo'lgan asarni Mulla Sharafuddin A'lam yaratgan. U XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asrning birinchi choragida yashab o'tgan shoir va tarixchi olimdir. V.R.Rozen va A.A.Semenovlar keltirgan ma'lumotlarga qaraganda, Mulla Sharafuddin A'lam asli andijonlik, yosh paytida Samarqandga, otasi huzuriga kelib qolgan. Otasining ismi mullo Nuriddin bo'lib, xalq orasida oxund mulla Farhod nomi bilan mashhur bo'lgan.

Olim “Tarixi kasira” asari bilan mashhur. Unda mashhur shaxslarning hayotiga oid mamlakatda bunyod etilgan katta binolar, usti yopiq bozor, timlar, hammamlar qurilishi va mashhur kishilar hayoti bilan bog'liq sanalarga bag'ishlangan tarix-xronogrammalar majmuidan iboratdir. U Amir Temur tavalludi (1336 y.)dan to XVIII asrning o'rtalarigacha kechgan voqealarni o'z ichiga oladi.

“Tarixi kasira” asarining qo’lyozma nusxalari va toshbosma nashrlari ko’p. Asarning birinchi toshbosma nashr olim va yirik davlat xizmatchisi Mirza Salimbek tarafidan 1913 yili Toshkentda amalga oshirilgan. Shu yerda mazkur asarni “Tarixi tomm” nomi bilan 1998 yili bosmadan chiqqanligini eslatib o’tmoqchimiz.

“Tarixi kasira” ba’zi muhim voqealar tarixini aniqlashda qimmatli manba rolini o’ynaydi. Dalil sifatida bir necha misollar keltiramiz.: Yirik tarixnavis olim va vazir Rashiduddin o’ldirilishi voqeasi 1318 yil 27 oktyabr kuni sodir bo’lgan. Shoir Kamol Xo’jandiyning vafoti 1391 yili yuz berdi.

Amir Temur zamonida o’tgan yirik alloma Taftazoniy haqida quyidagi ma’lumotlar keltirilgadi. 1322 yili tavallud topgan. 18 yoshlik paytida G’ijduvonda “Sharxi Zandoniy” asarini yozgan. 1347 yilning 10 iyun kuni Jom viloyatida “Sharxi mulaxxas al-miftax” kitobini yozib tamomlagan. 1373 yil 23 may kuni Samarqandda “Maqosid ul-kalom va sharhi maqosad” kitoblarini yozib tamomlagan. Vafoti 1392 yil.

“Tarixi kasira”da Amir Temur davrida o’tgan yana bir yirik olim Mir Sayyid Sharif Jurjoniy haqida quyidagilarni o’qiydiz. Asli Mozandaronning To’un qishlog’idan. 1377 yili tug’ilgan. Sherozdagi “Dor ush-shifo” o’quv yurtida mudarrislik qilgan. Amir Temur Sherozni ishg’ol qilgan 1393 yili Samarqandga ko’chib kelgan va hazrat sohibqironning inoyat va marhamatlariga sazovor bo’lib, uning saroyida xizmat qilgan. 76 yoshida Sherozda vafot etgan.

Movarounnahrlik ilohiyot olimi xoja Muhammad Porsoning vafoti 1419 yili yuz bergan. Mirzo Ulug’bekning birinchi muallimi shayx Ozariy, haqiqiy ismi Hamza ibn Abdulmalik at-Tusiy 1440 yili vafot topgan. “Tarixi kasira”da uning haqida yana quyidagilar aytiladi. Otasi sarbadorlar jamoasiga mansub bo’lgan. O’z davrining yetuk olimi va shoirlari jumlasidan bo’lgan. She’rlari mashhur bo’lib, nazm va nasrda bir necha asar yozib qoldirgan. “Javohir al-asror”, “Tug’royi humoyun” va “Ajoyib ul-g’aroyib” shular jamlasidandir.

Shayboniylar, xususan, Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullaxon soniy davrida, Movarounnahr va Balx shaharlarida bir talay katta

qurilishlar, madrasalar, masjidlar xonaqolar, timlar, yirik suv inshootlari qurib ishga tushirilgan. “Tarixi kasira”da bular haqida ham muhim ma’lumotlarni uchratamiz. Bir necha misol:¹

Kesh Shahrisabz)da Oqsaroy binosining qurilishi asosan 1382 yilda tamomlangan.

Mirzo Udug’bekning Samarqanddagi madrasasi 1425 yili qurib bitkazilgan.

Mirzo Ulug’bekning rasadxonasi 1429 yili qurib ishga tushirilgan.

Alayka ko’kaltoshning Samarqanddagi jome’ masjidida Ko’chkinchixon tarafida qurilgan marmar minbar 1528 yili bitkazilgan.

Buxoroda Ubaydullaxon tarafida Mir arab madrasasining bino qilinishi 1536 yili sodir bo’lgan.

Mavlono Mir muftiy tarafidan Buxoroyi sharifda qurilgan kutubxona 1558 yili bitkazilgan.

Juvonmard Alixon tarafidan Buxoroda hammom qurilishi 1574 yili poyoniga yetgan.

Muhtar Qosim tarafidan G’ijduvon yonida, Ko’hak daryosi ustiga qurilgan ko’p oshiyonalik suv ayirg’ich inshooti 1576 yili qurilib ishga tushirilgan.

Abdullaxon soniy tarafidan Buxoroda bunyod etilgan chorbog’ 1584 yili qurib tamomlandi.

Mazkur xon tarafidan Buxoroda Chorsu bozorining qurilishi 1587 yili tamomlandi.

Karmina yonida, Ko’hak daryosi ustiga ko’prik qurish ishlari 1587 yili tamomlandi.

Kitobda mashhur asarlarning yozib tamomlangan vaqti ham ko’rsatilgan. Masalan, Ulug’bek mirzoning “Ziji jadidi ko’ragoniy” kitobi 1437 yili, Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asari 1469 yili, “Husni Husayn” kitobi 1606 yili yozib tamomlangan. “Tarixi kasira” asari, uning qiymati va ilm-fan uchun zarurligi keltirilgan misollardan ham ko’rinib turibdi.

¹ Tarixiy manbashunoslik. Tuzuvchilar: A.A. Madraimov, G.S. Fuzailova. T. “Fan”, 2006, 253-259 – betlar.

Xulosa

O'zbekistonda islohatlarning davomiyligini ta'minlash hamda demokratik fuqarolik jamiyatini shakllantirish yoshlarimizga, ya'ni mamlakatimiz kelajagini barpo eta oladigan, faravon va baxtli hayotni o'z mehnati bilan yarata oladigan va unda yashashga haqli bo'lgan yosh avlodga bog'liq. Bunda yoshlardan, birinchi navbatda, mukammal bilim olish, ta'lim sohasidagi islohatlarning barcha talablarni ongli anglay bilishi va bajara bilishi talab etiladi. Yurtboshimiz bu haqda alohida urg'u bergan holda: "Bugun yoshlarimiz hal qiluvchi kuch bo'lib hayotga kirayapdi. Men bu yoshlarga o'zimga ishongandek ishonaman"¹ degan fikrlari yoshlarimizning o'z qobiliyati va iste'dodini ro'yobga chiqarishga hamma imkoniyatlar yaratilganiga aminmiz.

Tarix- xalq ta'limining qudratli vositalaridan biri. Ko'p asrlar davomida ulug' mutafakirlarimiz va ma'rifatparvarlarimiz, tomonidan yaratilgan tarixiy yozma yodgorligimiz, ularning tarixiy saboqlari, qiymat va tavsifi avlodlarning ma'naviy- axloqiy shakllanishiga ta'sir ko'rsatib kelgan.

Istiqlol tantanasi bilan bugungi kunda barkamol avlodni asrlar osha sayqal topgan milliy qadriyatlarimiz, urf odatlarimiz rihda tarbiyalash, madaniy merosimiz, ma'naviy boyligimizni har tomonlama o'rganib, ta'lim tarbiya sohasida qo'llashga keng imkoniyatlar yaratildi. Aynigsa ajdodlarimizning yaratgan ma'naviy boyliklarini chuqur o'rganish, milliy istoqbol g'oyasi asosida tahlil va tasnif etish muhim vazifalar sirasiga kiritildi.

Bugunda yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, ajdodlarimiz yaratgan ma'naviy qo'lyozma boyliklarimiz yangicha o'rganilmoqda va kitob holida chop etilmoqda. Tariximizning o'qilmagan saifalari tiklanmoqda yoki yangi bilimlar bilan to'ldirilmoqda. Ana shunday jarayonda manbashunoslik fanini ahamiyati yanada oshmoqda. Hozirgacha 20 dan ortiq ajdodlarimizning asarlarini yangicha mazmunda chop etilishi va 30 dan ziyod ilmiy tadqiqot ishlarini bajarilishi fikrimizni isbotidir.

¹ I.A. Karimov. "Tarixdan saboq olib, zamon bilan ham qadam bo'lib yashash – bugungi hayotning o'tkir talabi", - 19 -jild. T. O'zbekiston. 1999. 135-bet.

Shu o`rinda ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan tarixiy asarlar qayta o`rganilmoqda va yangi tahrirda o`quvchilar ommasiga etkazilmoqda. Tarixiy fakt va voqealar bayoni inson xarakteri, ma'lumot beruvchi shaxs, guruh, firqa, sulola, mazhab va mamlakatlar manfaati yo'lida turlicha talqin qilinishi mumkin. Jumladan, O'zbekiston yaqin tarixi mamlakatimizning XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridagi siyosiy voqealar turli davrlarda, manbalarda va turli mualliflar tomonidan turlicha talqin qilinmoqda. Bular o'z davrida yaratilgan yozma yodgorliklar, tarixiy hujjatlar va solnomalarda qanday bayon qilingan? Sho'ro davrida qanday tushuntirildi? Va nihoyat mustaqillik sharoitida tarixiy adolatni tiklash, manbalar asosida xolis va ob'ektiv bo'lib o'tgan voqealarni bilishimiz mumkin va kerak. Bu esa manbashunoslik fanisiz, manbalarga ilmiy yondoshuvsiz mumkin emas. Chunki, o'sha davrdagi yozma yodgorliklar aksariyati arab alifbosi asosidagi yozuvimizda, bir qismi rus tilida ham bitilgan va o'sha davrga xos tarixiy xususiyatlarga ega. Demak, manbashunoslik fani yurtimiz tarixi to'g'risida xolis va ob'ektiv bilim olishga, o'zligimizni anglashga, boy va qadimiy madaniyatimizni bilishga xizmat qiluvchi tarix fanining muhim sohalaridan biridir

Biz bitiruv malakaviy ishimizda biografik va me'muar asarlarning o`rganilishi va tasnifi haqida ayrim yangi tarixiy ma'lumotlarni berishga harakat qildik. Ma'lumki, o'tmishda ajdodlarimiz tomonidan qator tarixiy asarlar yaratilgan va ular bugunda tariximizni bilishda, voqea hodisalarni xolisona o`rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Jumladan, XV asrning ko'zga ko'ringan adabiyotshunos olimi Davlatshoh Samarqandiyning «**Tazkarat ush-shuaro**», xoja Bahouddin Hasan Nisoriyning «**Muzakkiri ahhob**», XVI asrning ikkinchi yarmi- XVII asrning 30-yillarida o'tgan shoir va tazkiranavis olim Mutribiyning **Xotiroti Mutribiy**»(Mutribiy esdaliklari), «**Tazkirat ush-shuaroyi Mutribiy**» (Mutribiyning shoirlar to'g'risidagi tazkirasi) va «**Nusxayi zeboyi Jahongiriy**»(Jahongirning zebo tazkirasi), hamda me'muar asarlardan: XV asrning ko'zga ko'ringan tarixchilaridan Fasih Ahmad Xavofiyning «**Mujmali Fasihiy**» (Fasihiyning (tarixlar) majmuasi) XVI asrda o'tgan turk admirali Seydi Ali Reisning «**Mir'ot ul-mamolik**» (Mamlakatlar ko'zgusi) asari, XVII asrning

ikkinchi yarmi va XVIII asrning birinchi choragida yashab o'tgan shoir va tarixchi Mulla Sharafuddin A'lamning **"Tarixi kasira"** yoki **"Tarixi sayyid Roqim"** yoki "Tarixi sayyid Roqim Samarqandiy" nomlari bilan mashhur bo'lgan asarining mazmun mohiyati o'rganildi, yangi tarixiy bilimlar o'zlashtirildi.

Bitiruv malakaviy ishimizning asosiy maqsadi: chindan ham, agarki hozirgi vaqtda dunyoviy ilm-fan va texnologiyalarni chugur o'zlashtirmasak, faqat tariximiz, oils ajdodlarimizning kashfiyotlari bilan maqtanib, ularga mahliyo bo'lib yashaydigan bo'lsak, ana shu noyob merosni asrab-avvaylab, yanada boyitib, unga hissamizni qo'shmasak, zamon bilan hamqadam bo'lib yurmasak, bizning jahon maydonida munosib o'rin egallashimiz qiyin bo'ladi. Tarix va hayot tajribasi shundan dalolat beradiki, agar biz otabobolarimiz qadriyatlariga tayansak, ulug'lasak, dunyoviy hayotga intilib yashasak, o'z ezgu maqsadlarimizga erishish shunchalik oson kechadi. Prezidentimiz I. A. Karimov ta'kidlaganlaridek, "tarixiy xotira tuyg'usi to'laqonli ravishda tiklangan, xalq bosib o'tgan yo'l o'zining barcha muvaffaqiyat va zafarlari, yo'qotish va qurbonlari, quvonch va iztiroblari bilan xolis va haqqoniy o'rganilgan taqdirdagina chinakam tarix bo'ladi"¹

Biz bitiruv malakaviy ishimizda manbashunoslik fanining o'qitilishi, uning vazifasi va tarix fanini o'rganishda muhim manba ekanligi, ayniqsa biografik va me'muar asarlar va ularning tasnifi haqida fikr yuritdik. Mavzuga oid ayrim tarixiy manbalar ya'ni biografik va me'muar asarlarning xususiyatlari, tarixiy voqealikning qanchalik to'g'ri bayon etishi masalalariga oid tavsiv va muloha-zalarimizni bayon qildik.

O'ylaymizki, tarixiy manbalarni yangicha tasnif etish, uni tarixiy voqelikning real talqini sifatida anglash, e'tirof etish, tarixiy qonuniyatlarni xolisona o'rganishga, tarix ta'limini samaradorligini oshirishga, o'zligimizni teran anglashga xizmat qiladi.

¹ I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. T"Ma'naviyat", 2008. 97-bet

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. I.A.Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. T. "Sharq".1998. 32-b.
2. I.A. Karimov. "Tarixdan saboq olib, zamon bilan hamqadam bo`lib yashash – bugungi hayotning o`tkir talabi". 19 -jild. T.O`zbekiston. 1999.416 - bet.
3. I.A.Karimov. Biz kelajagimizni o`z qo`limiz bilan quramiz. 7-jild. T. O`zbekiston. 1999.431- bet.
4. I.A.Karimov. Buyuk kelajagimizning huquqiy kafolati.// I.A.Karimov. Bizdan ozod va obod vatan qolsin.// 2-jild. O`zbekiston, 1996. 92-bet.
5. I.A.Karimov. Yuksak ma`naviyat - engilmas kuch. T"Ma`naviyat", 2008. 174-bet
6. Axmedov B. O`zbekiston xalqlari tarixi manbalari. T., 1991.216- bet
7. Ahmedov B.A.«O`zbekiston tarixi manbalari».-T.:O`qituvchi, 2001.251- bet
8. Alisher Navoiy. T. "Kamalak", 1991. 212-b
9. Ахунходжанова Э.А.Письменная культура Средней Азии.-Т.: 2000.127 b
10. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik, Toshkent, 2000.
11. Juvonmardiyev A. Harflar raqamlarga aylanganda. T. 1966. 162 -b
12. Munirov Q. Sharq qo`lyozmalari T. 1962. 86-b.
13. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. "Fan", 2007. 293-b
14. Manbashunoslikdan ma`ruzalar majmuasi. Tuzuvchi A. Madraimov -T.: TDPU. 2001.293-b
15. Sobraniye vostochnyx rukopisey Akademii nauk Respubliki Uzbekistan. Istoriya. Sostaviteli D.Yu.Yusupova,R.P.Djalilova.Tashkent:"Fan".1998.S.-7.
16. Sagdullaev A. O`zbekistonilk ilk yozma manbalarda. T. 1996.84-b
17. Qayumov A. O`zbek adabiy manbashunosligi «O`zbek tili va adabiyoti». № 5.1987.
18. "Ubaydullanoma".-Toshkent. 1957. 214-b
19. Рукописная книга в культуре народов Востока. Кн. 1., 1987. 347-b
20. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. 1-2- jild.-Toshkent. 1966. 241-b
21. Tarixiy manbashunoslikning dolzarb muammolari. (Tuzuvchilar: A.A. Madraimov.G.S. Fuzailova) T. TDPU, 2001.274-b

22. Tarixiy manbashunoslik muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari (2003 yil 25 aprel).-T.: «Universitet». 2003. 246-b
23. Tarixiy manbashunoslik. Tuzuvchilar: A.A. Madraimov, G.S. Fuzailova. T.: “Fan”, 2007. 246-b
24. Temuriylar davri madaniy yodgorliklari. 1-kitob.-T.: 2003. 112-b
25. Saidqulov.T.O’rta Osiyo xalqlari tarixining tarixshunosligidan lavhalar. (I qism).-T.: «O’qituvchi», 1993. 187-b
26. Hakimov M. Sharq, qo’lyozmalariga doir terminlarning izohli lug’ati. «Adabiy meros», 1985 №2 (33), 88-93 betlar.
27. Hasaniy M. Sharq qo’lyozmalarini tavsiflash fihristlash. T. 2004. 156-b
28. O`zbekistonning islom svilisatsiyasiga qo`shgan hissasi.(muharrirlar B.A. Abduxalimov , Z. I. Munavvarov), Toshkent, Samarqand. 2007.221-b
29. Munirov Q. Xorazmda tarixnavistik. Toshkent. 2002.186-b
30. O`zbekiston tarixi. (R.X Murtazaeva tahriri ostida), Toshkent. 2003.184-b

M U N D A R I J A

Mavzu: Biografik va me`nuar asarlar tarixiy manba sifatida

I. Kirish	3-7
 II. Asosiy qism	
I. Bob . Tarixiy manbalarni xususiyatlari va tavsifi.....	8-39
1. Tarixiy manbalarni aniqlash, tanlash va tahlil etish yo`nalishlari va asosiy xususiyatlari	8-28
2. Arab tilidagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi.....	29-31
3. Fors tilidagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi.....	32-35
4. Turkiy tildagi manbalarning xususiyatlari va tavsifi.....	36-39
 II. Bob. Vatanimiz tarixini o`rganishda biografik va me`nuar asarlar tarixiy manba.....	
	40-60
1. Biografik asarlarning xususiyati va tavsifi.....	40-52
2. Me`nuar asarlarning xususiyati va tavsifi.....	53-60
 III. Xulosa.....	
	61-63
 IV. Foydalanilgan adabiyotlar.	
	64-65